

74.200каз
ЗК87

Магжан
Жұтабаев

5/912
ПЕДАГОГИКА

بوکال چیر جوزیدان ایسکده کچلدوری تربیکدرا

~~S.A.~~
878

ماشجان جۇمابایف.

پیدا گوگیکا.

(بالانی تار بیا قلؤ جولداری.)

М. ЖУМАБАЕВ.

ПЕДАГОГИКА.

67.15

Издание 2-е

2 تین بامیلزوی

ТУРКЕСТАНСКОЕ
ГОСУДАРСТВЕННОЕ
ИЗДАТЕЛЬСТВО.
Ташкент, 1923 г.

تورکستان بیدما تورک
مانتالیمی.
تاشکنت، 1923 تهر جده

Мазжан
Жұтабаев

ПЕДАГОГИКА

Үшінші рет басылуы

АЛМ:

74.200к23
2488

Алғы сөзін жазып, баспаға дайындаған —
филология ғылымының докторы Ш. Р. Елеуенов

031912

М. Жұмабаев

Педагогика.— Алматы: Ана тілі,
1992.— 160 бет. (Халық қазынасы)

ISBN 5-630-00194-9

Мағжан Жұмабаев — қазақтың ұлы ақыны. Әйтсе де ол
аса дарынды ақындығымен бірге ұстаздықты мұрат етіп, сол
жолда оқулық, методикалық сипатта еңбектер де жазған жан.
Әрине оның бәріне жеке-жеке тоқталып жатпайық, осы
«Педагогика» атты ғылыми, публицистикалық оқулықтың
Мағжан Жұмабаевтың көзі тірісінде екі рет жарық көруінің
өзі құндылығының, ғылыми мәнді, маңыздылығының дәлелі.
1922 жылы Орынборда жарық көрісімен, келесі 1923
жылы Ташкенде қайта басылып шығады.

Қазір де «Педагогика» ата-аналарға, мұғалімдерге, сту-
денттерге, жалпы оқушы көпшілікке таптырмас, аса қызы-
лықты бағалы еңбек.

Ж 430300000—001 032—93
415(05)—92

ISBN 5-630-00194-9

012

*Қазақтың көрнекті ақыны
Мағжан Жұмабаевтың туғанына
100 жыл толуына арналады.*

М. ЖҰМАБАЕВТЫҢ «ПЕДАГОГИКА» КІТАБЫНЫҢ ҮШІНШІ БАСЫЛУЫ ТУРАЛЫ БІРЕР СӨЗ

Мағжан Жұмабаевтың «Педагогика» («Баланы тәрбие қылу құралы») атты әрі оқулық, әрі методикалық сипатты кітабы ақынның көзі тірісінде екі мәрте жарық көрген. Бірі — 1922 жылы Орынборда, бірі — 1923 жылы Ташкент қаласында. Еңбектің оқушыға ұзақ жылдардан соң ұсынылып отырған үшінші басылымы соңғы нұсқасы бойынша алынып отыр.

Мағжан Жұмабаев — қазақтың кеменгер ұлт ақыны. Ұлтының бақыты үшін өз бақытын құрбандыққа шалғандардың бірі. Қынаптағы семсердей, халқының игілігіне не істеуге жұмсаса да даяр болған. Мен ақынмын, көкте жүзім керек демей, қазақты оятуға сөзбен ғана емес, іспен кіріскен. Ол бір жағы ұстаздары, бір жағы әріптестері Ахмет Байтұрсынов пен Міржақып Дулатов біреуі тіл маманына айналып кетсе, біреуі бір қолымен роман, бір қолымен есеп оқулығын жазса, Мағжан ұстаздық етумен шұғылданған, оның үстіне оқу-методикалық құралдарын жазған. Қазақстанда сауатсыздықты жоюда Мағжан жазған, әлденеше рет ондаған мың тиражбен басылған «Сауатты бол!» оқулығы шешуші орын алды десек, асырып айтқандық болмайды. Ал ақынның «Педагогика» кітабы, айтарға жоқ, қазақ баласын тәрбиелеуде күні бүгінге дейін мұғалім, жалпы қазақ қауымы үшін таптырмайтын үлгі.

Кітап негізгі он бес бөлімнен тұрады. Онда дене тәрбиесі мен рухани тәрбиенің (Мағжан «жан тәрбиесі» дейді) мәселелері жан-жақты және терең қамтылады. Еңбектің ғылыми сындарлы жүйемен, ойы мен сөзі бос шығындалмай, үнемді, ұтымды жазылғаны сонша, бұл кітапты республикамызда баспа ісінің жайы

балаң кезде шыққан деп тіпті де ойламайсың. Мағжан кітабының Орынборда шыққан нұсқасына М. Жолдыбаевтың «қазаққа «Педагогика» кітабы «Інжілдей». Мағжан азамат Иса пайғамбардай болды» деуінде үлкен мән бар. Өйткені бұл еңбек қажетті білімді салқын қанды, қасаң тілмен жеткізетін әлдебір оқулықтардай емес-ті. Ғылыми тіл — абстрақтылы. Мағжанша айтқанда, жалаңаш тіл. Әрбір пайымдауының астарынап автордың мінезін, сырын біле алмайсың. Ал мына кітаптан ақын жүрегінің дүрсілі құлаққа анық жетеді. Мағжанның қазақ баласының бесікке салып бөленуінен бастап, тәй-тәй басқан әр қадамына елжірей көз салуы, қайтсе ол нағыз жігіт, азамат болады, осы заманғы өркениет өресіне қол артады деп толғануы ғажап. Мұндай мейірбандылықты анасының баласына деген мейірбандылығымен ғана салыстыра аласың.

Біз кітапты араби қадым графикасынан кириллицаға аударған кезде түп нұсқаны барынша сақтауға тырыстық. «Барынша» дейтініміз — кей сөздердің жазылу мәнерін оқытуы жеңіл болсын деген ниетпен бүгінгі талап деңгейінде сәл өзгерттік. Ондайлар көп емес, дегенмен баршылық. Мысалы, «сабап» деп жазылған сөз «себеп» деп, «мақтаб» — «мектеп», «әдабият» — «әдебиет» деп өзгертілді. «Фән», «файдалы» деген сөздер қазіргі жазылу ретімен, «пән», «пайдалы» деп берілді. Алайда «хата», «хиял», «хүкм», «бахыт» деген жекелеген сөздер сол күйінде қалдырылды.

Мағжан стилистикасына ешқандай өзгеріс енгізілмеді. Мәселен жиырмасыншы жылдардың басында «тәрбиелеу» демей, «тәрбие қылу» деп жазады екен. Міне, мұндайға қол сұққанымыз жоқ. Архаикаға шығып кеткен кей сөздерді ұшыратқанда, оларды қазір де пайдалануға болмас па екен? — деген ойға қалдық. Мысалы, «бізді арсыға аяқ басқызып, тәнірімен тіл-дестірген «фантазия» деген сықылды. Әсіресе Мағжан қолданған терминдер бүгінгі ғылыми, әдеби қауымды ойландыру тиіс. Күні бүгінге дейін «нравственность» деген сөздің дәлме-дәл баламасы табылмай жүргені мәлім. Бірде «адамгершілік» десек, бірде «имангерлік» деген сөздермен тәржімалап жүрміз. Мағжан «нравственность» деген сөзді «құлықтылық» деп аударған. «Прекрасное» атты эстетикалық терминді «сұлулық» депті.

Кітапты ақын жазғандықтан, ол педагогика пәні шарасынан асып-төгілуге тиісті еді, солай болған да.

Бірақ мұның өзі ғылыми жүйеден ауытқу есебінен емес, мәселені жеріне жеткізе терең толғап талдау, әсіресе шығарманы қазақ өмірімен тығыз байланысты жазу негізінде қамтамасыз етілген. Мағжан оқулығының көркем сөз, публицистикалық шешендікке салып кеткен жерлеріне тіпті рахаттанып, әрі тың пікірлерге молығып, сүйсініп отырасын.

Даналық ешқашан көнермейді. Қайда апарып көмсең де, бір күні алтын секілді тот баспаған қалпында жарқ етіп шыға келеді. Мағжанның: «Ұлтқа тілінен басқа қымбат нәрсе болмасқа тиісті» деген сөздерін оқығанда, ақын бүгінгі Бетбұрыс дәуірі мінбесінен сөйлеп тұрғандай әсер аласын.

Осы себептерден де Мағжан Жұмабаевтың «Педагогика» кітабы тарихи ескерткіш есебінде ғана қабылданбайды. Асыл аға кітабы бүгінгі ғалым мен шәкіртке жазушы мен оқырманға баршамызға осы пайдалы, қызғылықты да құнды шығарма. ↗

Шериаздан Елеукенов,
филология ғылымдарының докторы.

1991 жыл, қазан айы.

ТАРТУ

*Қазақтың қаны бір, жаны бір
жолбасшысы — мұғалім.*

Еліміздің азғана жылдық ояну дәуіріне баға беру үшін алты алаштың баласы бас қосса, қадірлі орын — мұғалімдердікі.

*Бірге оқысқан, бірге оқытысқан,
жылдарымыз бір, жолымыз бір, қазақ
мұғалімдері!*

*Қолымнан келген осы еңбегімді
сендерге тарту қылам.*

*Ниетімнің газалығы үшін тар-
туымды қабыл көріп алыңыздар.*

Мағжан Жұмабаев

СӨЗ АЛДЫ

Бірінші басылуына

Бұл кітап 2—3 жыл бұрын қысқа уақыттық мұғалімдер курсына оқылған дәрістерден түзілген еді. Бұл күнге шейін басылып шығып, жарық көре алмады. Бұл айып менікі емес. Бүлінген замандікі.

Кітапты бір орыс кітабынан тура тәржіма деуге болмайды. Алдыма бір кітапты жайып қойып, бұрылмастан көшіре бергенім жоқ. Тәрбие ғалымдарының пікірлерін тандап алуға ұмтылдым. Шамам келгенше қазақ жанына қабыстыруға тырыстым. (Көп пайдаланылғаны — Рубинштейн, Скворцов. Смирновтардың педагогика туралы еңбектері.)

Бізде бұрын жасалған пән тілі болмағандықтан, түрлі терминдерге тап басқандай қазақша сөз табу көп күшке тиді. Қалайда, курстарда оқыған мұғалімдердің жәрдемімен таза орыс сөздері қазақшаға айналдырылды.

Ал енді, жиһан тілі болып кеткен шет сөздерді казакшаға аударам деп азаптануды тиісті таппадым.

Мен педагогика майданында бәйгі алып жүрген жүйрік емеспін. Кітаптың құрылысында, тілінде, түрлі ат қоюда, хатта кітаптың жалпы негізінде көп кемшіліктер болуға мүмкін. Мұғалімдер тексеріп оқып, хата жерлерін көрсетсе, сансыз рақмет айтар едім.

Мағжан Жұмабаев.

1922 жыл, 15 сентябрь, Кызылжар.

Екінші басылуына

«Педагогика» баспаға екінші рет ұсақ түзетулермен берілді.

Тізуші. 1923 жыл. Июнь. Ташкент.

ЖИНАҒЫ

1. Сөз алды.

2. Жетекші сөз. Тәрбие деген не? Тәрбие бөлімдері. Тәрбиеден мақсұт. Педагогика қандай пән? Педагогикаға жәрдемші пәндер.

3. Педагогика бөлімдері. Жалпы педагогика. Дене тәрбиесі. Өлшеу, жылылық. Дем ату. Тамыр соғу. Бала бөлмесі. Баланың тамағы. Қолдан асырау. Емізік. Аралас тамақтандыру. Тамақтандыру тәртібі. Емшектен айыру. Екі жасар һәм үш жасар баланың тамағы. Баланы шомылдыру. Киім. Бөлеу һәм бесік. Ұйқы. Баланың қозғалуы. Серуен. Тісеу.

4. Жан тәрбиесі. Педагогика пәні. Жан көріністерінің дене көріністерінен айырмасы. Жан көріністері мен дене көріністері арасындағы байлам. Жан көріністерін тану жолдары: өзін бақылау жолы. Бақылау. Жан тәрбиесінің түзу болу шарттары. Нерв системасы. Нерв системасының қызметі. Нерв системасының саулығын сақтау. Нерв системасын өсіру һәм берік қылу.

5. Жан көріністерін тап-тапқа бөлу. Ақыл көріністері яки жанның білуі. Әсерлену. Әсерлену ұғымы. Әсерлену көрінісі қалай болады. Әсерлену көрінісінің болу шарттары. Әсерленудің іші, күші һәм тоны. Әсерленуді орындастыру. Перцепция. Апперцепция. Иллюзия. Баланың әсерленулері.

6. Әсерленуді бөлу. Жалпы сезім яки дене әсерленулері. Сыртқы сезім әсерленулері. Көру. Баланың көру әсерленуі. Көру сезімін тәрбие қылу. Көру сезімінің жан тұрмысына керектігі. Есту сезімі. Баланың есту әсерленулері. Есту сезімінің жан тұрмысына керектігі. Есту сезімі. Баланың есту әсерленулері. Есту сезімін тәрбие қылу. Есту сезімінің жан тұрмысына керектігі. Сипау сезімі. Ет сезімі. Иіскеу һәм тату сезімдері.

7. Абай. Абайдың түрлері. Баланың абайы. Абайдың қымбаттылығы һәм оны тәрбие қылу жолдары. Абайлы болмау себептері.

8. Суреттеу. Суреттеу ұғымы. Суреттеу мен әсерлену арасындағы айырма. Галлюцинация. Суреттеулердің бөлінуі. Баланың суреттеулері. Суреттеулер ассоциациясы. Жакындық ассоциациясы. Тұқымдастық ассоциациясы.

9. Ес (зейін). Көру есі. Есту есі. Адам өмірі үшін естудің керектігі. Баланың есі. Есті өркендету жолдары. Адамның жасындағы өзгеріске қарай ес өзгерісі.

10. Хиял. Еріксіз һәм ерікті хиял. Баланың хиялы — фантазиясын тәрбие қылу жолдары. Баланың фантазиясы һәм оның өркендеуі. Ертегі. Баланың ойыны. Жалқы һәм жалпы ойын. Ойыншықтар.

11. Ойлау. Ұғым һәм оның жасалуы. Ұғым мен суреттеу арасындағы айырма. Ойлау мен хиял арасындағы айырма. Ұғымның іші мен ауданы. Ұғымдардың ішіне қарап бөлінуі. Жалаңаштау. Ұғымдардың қоғамына қарап бөлінуі. Жалпылау һәм шектеу. Хүкм. Хүкмнің жасалуы. Ұғым мен хүкм арасындағы айырма. Хүкмдердің бөлінуі. Ой шығару. Ой шығару қалай жасалады. Дедукция. Силлогизм. Толық һәм шалак силлогизм. Силлогизмдердің бөлінуі. Силлогизмнің дұрыс бөлу шарттары. Силлогизмнің керектігі. Индукция. Аналогия. Гипотеза. Баланың ойлауы. Ойлаудың жан тұрмысы үшін керектігі һәм оны өркендетудің жолдары.

12. Тіл. Жанның жайын жарыққа шығару жолы. Тілдің адам өмірінде һәм ұлт өмірінде ұстаған орыны. Баланың тілі.

13. Ішкі сезім көріністері яки көңіл. Ішкі сезімдер. Әсерлену мен ішкі сезім арасындағы айырма. Ішкі сезімдердің жасалуы. Сыртқа шығару. Ішкі сезімдердің

бөлінуі. Жан күйі. Аффект. Баланың ішкі сезімдері. Ішкі сезімдердің адам өміріндегі ұстаған орыны. Ішкі сезімдерді тәрбиелеу. Тәрбиеден мақсұт һәм тәрбие жолдары. Өзімшілдік сезімдерінен. Ашу. қорқу. Ойлау сезімдері. Көпшілік сезімдерінен. Аяу һәм достық. Іш пысу, зерігу. Сұлулық сезімдері. Сұлулық сезімдерін тәрбие қылу. Құлық сезімдерін өркендету жолдары.

14. Қайрат. Қайрат түрлері. Қайрат қалай жасалады. Қайраттың керектілігі. Қайратты өркендету жолдары. Әдет. Құмарлық. Мінез. Мінездің жасалуы. Төрт темперамент. Мінез тәрбиесі.

15. Баланың жалпы жаратылысы.

ЖАЛПЫ ПЕДАГОГИКА

ЖЕТЕКШІ СӨЗ

Тәрбие деген не?

Тәрбие кең мағынасымен алғанда, қандайда болса бір жан иесіне тиісті азық беріп, сол жан иесінің дұрыс өсуіне көмек көрсету деген сөз. Ал енді, адамзат туралы айтқанда, адамның баласын, кәміл жасқа толып, өзіне өзі қожа болғанша, тиісті азық беріп, өсіру деген мағынада жүргізіледі.

Адамзат дене һәм жан аталған екі бөлімнен тұратындықтан, бұл екі бөлімнің соңғысы, яғни жан, адамзат үшін аса қадірлі болғандықтан, дұрысын айтқанда, адамға шын мағынасымен «адам» деген атты осы жанға да беретіндігінен, адам баласын тәрбие қылу дегенде, әрине, адам баласының әсіресе жанын тәрбие қылу керек деп ұғу керек.

Жер жүзіндегі басқа жан иелерімен салыстырғанда, адам баласы туғанда өте әлсіз, зағып, осал болып туады. Малдың төлі туа сала аяқтанады. Тауықтың балапаны жұмыртқадан жарылысымен жүгіріп кетеді. Ал адам баласы туғанда інгәлаған айғайы мол бір кесек ет. Ақылы, есі жоқ. Денесі тым әлсіз. Өсуі, ұлғаюы тым сараң, тым шабан. Мінекей, адам баласы осылай өте әлсіз боп туып,

аса сараң өсетіндігінен, оның денесіне, жанына азық беріп, өсуіне көмек көрсетпей, яғни оны тәрбие қылмай болмайды.

Тәрбие бөлімдері

Тәрбие төрт түрлі: дене тәрбиесі, ақыл тәрбиесі, сұлулық тәрбиесі һәм құлық тәрбиесі. Егерде адам баласына осы төрт тәрбие тегіс берілсе, оның тәрбиесі түгел болғаны. Егерде ол жөпшенді ыстық, суық, аштық, жалаңаштық сықылды тұрмыста жиі ұшырайтын көріністерді елемейтін мықты, берік денелі болса, тұзу ойлайтын, дұрыс пішетін, дәл табатын дұрыс ақылды болса, сұлу сөз, сиқырлы үн, әдемі түрден ләззат алып, жаны толқынданарлық болса, жамандықтан жаны жиреніп, жақсылықты жаны тілеп тұратын құлықты болса, міне осылай болғанда адам баласының дұрыс тәрбие алып, шын адам болғандығы. Балам адам болсын дейтін ата-ана осы төрт тәрбиені дұрыс орындасын. Бала аурулы, зағып болса, баладан емес, тәрбиешіден; бала тар ойлы ақымақ болса, бала кінәлі емес, тәрбиеші кінәлі; бала сұлулықтан ләззат ала білмейтін мылқау жанды болса, бала айыпты емес, тәрбиеші жазалы. «Бала істеген жауыздықтың жазасын тәрбиеші көтерсін» деген иран елінің мәтелі шын, дұрыс мәтел.

Тәрбиеден мақсұт

Тәрбиеден мақсұт адамды һәм сол адамның, ұлтың, асса, барлық адамзат дүниесін бақытты қылу. Ұлт мүшесі — әрбір адам бақытты болса, ұлт бақытты, адамзат дү-

ниесінің мүшесі — әрбір ұлт бақытты болса, адамзат дүниесі бақытты. Қысқасын айтқанда, тәрбиеден мақсұт адам деген атты құр жала қылып жапсырмай, шын мағынасымен адам қылып шығару.

Педагогика қандай пән

Біз жоғарыда адам баласының тәрбиеге мұқтаж екендігін, оған қандай тәрбие беру керектігін һәм ол тәрбиені не үшін беру керек екендігін айттық. Жә, тәрбие керек. Бірақ, балаға дұрыс тәрбиені әрбір тәрбиеші (ата-ана, мұғалім) тәрбие жолын ешкімнен үйренбей-ақ, еш тәрбиені оқып білмей-ақ өз бетімен бере алмақ па? Әркім өзі-ақ жол тауып кеткендей, бала тәрбиесі соншама бір жеңіл нәрсе ме? Жок. Олай емес. Бала тәрбиесі бір өнер, өнер болғанда ауыр өнер, жеке бір ғылым иесі болуды тілейтін өнер. Баланы дұрыс тәрбие қылу үшін әр кімнің өз тәжірибесі жетпейді. Басқа адамдардың тәжірибесімен танысу керек. Сол басқа адамдардың тәрбие майданындағы тәжірибелерін көрсеткен жеке бір пәнімен, яғни тәрбие пәнімен таныс болу керек. Тәрбие пәні педагогика деп аталады.

«Педагогика» грек елінің сөзі. *Paida* — бала, *gogike* — жетектеу, деген екі сөзден құралған. Баяғы Грецияда балаларды бағып мектепке алып келіп жүретін кәрі құлдар педагог деп аталған. Педагог деген аттың бұрын мақтаулы болмағандығы осыдан көрінеді. Бірақ, соңғы заманда, пән, ғылым үшін адамзат өнерленген сайын педагог деген ат қадірлі, қасиетті болып барады.

Педагогикамен жақсы таныс болудың керектігі

Бала тәрбие қылғанда әрбір тәрбиешінің алдымен қолданатын жолы — өз тәжірибесі. Яғни бала күнде өзі қандай тәрбие алған һәм баланы өзі бұрын қалай тәрбие қылған. Міне, осы жолмен жүреді. Әрине, бұл жолды тіпті қисық жол деуге болмайды. Қисық болу былай тұрсын, тәрбие туралы әрбір тәрбиешінің өз тәжірибесі аса қымбат нәрсе. Адамның өз тәжірибесі — жүріп кеткен жолы. Ол жолдың жақсы, жаман жағы көз алдында сайрап тұр. Естігеннен көрген анық. Көргеннен бастан кешкен анық. Бірақ бұл әркімнің өз тәжірибесі қанша қымбат болғанмен, қатесіз жол деуге болмайды. Бір адамның тәжірибесі тым тар, тым бір беткей тәжірибе. Тәрбиешінің өзіне қолайлы болған жол тәрбие қылатын балаға қолайлы болмасқа мүмкін. Тәрбиеден мақсұт — баланы тәрбиешінің дәл өзіндей қылып шығару емес, келешек өз заманына лайық қылып шығару ғой. «Баланды өзімдей бол деп үйретпе, өзімдей болма деп үйрет» деген Әзірет Әлінің сөзінде көп шындық бар. Бұл — бір.

Екінші, әр тәрбиешінің қолданатын жолы — ұлт тәрбиесі. Әрбір ұлттың бала тәрбие қылу туралы ескіден келе жатқан жеке-жеке жолы бар. Ұлт тәрбиесі баяғыдан бері сыналып, көп буын қолданып келе жатқан тақтак жол болғандықтан, әрбір тәрбиеші, сөз жоқ, ұлт тәрбиесімен таныс болуға тиісті. Және, әрбір ұлттың баласы өз ұлтының арасында, өз ұлты үшін қызмет қылатын болғандықтан, тәрбиеші баланы сол ұлт тәр-

биесімен тәрбие қылуға міндетті. Бірақ ұлт тәрбиесі, ұлттың тәрбие жолында ұстаған жолын түгелімен дұрыс деуге болмайды. Ұлт тәрбиесінің жақсылық жағы көп болғаны сықылды, жамандық жағы да көп, Талай нашар, зиянды әдеттер әрбір ұлт тәрбиесі ішінде толып жатыр. Баяғыдан бергі ұлт тәрбиесінің ішінде ұнамсыз, зиянды әдет, жол-жоралары толып жатқан ұлттың біреуі біздің қазақ. Қысқасы, ұлт тәрбиесі қанша қадірлі, керек жол болғанмен, адастырмайтын дұрыс жол деуге бола бермейді.

Жоғарыда айтылғаннан көрінеді, балаға дұрыс тәрбие беру үшін тәрбиешінің өз әжірибесі һәм ұлт тәрбиесімен таныс болуына жетпейді екен. Бұлар бір беткей шикі әжірибелер. Бұлар сыннан өткізіліп, пісілмеген күйде берік негіз бола алмайды. Бұлардың арасынан жақсы, жаманын, алтын мен мысын айырып ала білу үшін тәрбие майданында шынығып ысылған тарландардың тәжірибелерімен, түрлі ұлттан түрлі заманда шыққан тәрбие ғалымдарының ойларымен, қысқасы, тәрбие туралы дұрыс жолға түсу үшін тәрбие пәнімен, яғни педагогикамен жақсы таныс болу керек.

Педагогикаға жәрдемші пәндер

Педагогика адамның денесін һәм жанын дұрыс тәрбие қылу жолдарын үйрететін пән болғандықтан, педагогика пәнімен дұрыс пайдалана білу үшін, екінші түрлі айтқанда, адамды дұрыс тәрбие қыла білу үшін адамның денесі һәм жанының жайын кеңес қылатын басқа пәндермен таныс болуға тиісті. Бұл пәндер төмен:

Дене туралы пәндер

Анатомия. Адам денесінің құрылысын баяндайды. (Денеді қандай мүшелер бар, жаратылысы қандай).

Физиология. Адам денесінде болатын көріністерді баяндайды. (Қан жүру, дем алу сықылды).

Гигиена. Саулықты сақтау пәні.

Гимнастика. Саулықты бекіту үшін түрлі дене қозғалысы туралы пән.

Жан туралы пәндер

Психология. Адамның жанын, жан тұрмысын, жан көріністерін, жан күштерін, ақыл, қайратын, көңілдің жайын баяндайтын пән.

Логика. Дұрыс ойлау жолдарын көрсететін пән.

Этика. Құлық туралы пән.

ПЕДАГОГИКА БӨЛІМДЕРІ

Педагогика пәні беске бөлінеді:

1) **Жалпы педагогика.** Адамның дене һәм жан күштерін тәрбие қылу жолдарын көрсетеді.

2) **Дидактика.** Оқытудың негізгі жолдарын көрсетеді.

3) **Методика.** Оқытудың негізгі жолдарына негіздеп, белгілібір пәнді қалай оқыту жолдарын көрсетеді. Мысалы, мектепте қазақ тілін қандай жолмен оқыту керек екендігін үйрететін пән — қазақ тілінің методикасы деп аталады.

4) **Мектепті басқару.** Бұл пән мектеп қалай салынуға, қалай басқарылуға тиісті, сынақтарға шәкірттерді қалай бөлу керек, оқу уақытын қалай белгілеу керек. Міне, осылар сықылды мектеп құрылысы жолдарын көрсетеді.

5) **Педагогика тарихы.** Түрлі заманда түрлі тәрбиеге адамзат қалай қараған, қандай жолдармен жүрген, тәрбие дүниесінде қандай білімпаздар өткен, олар қандай жаңа жолдар тапқан. Педагогика тарихы осыларды баяндайды.

ЖАЛПЫ ПЕДАГОГИКА

Жалпы педагогика екі нәрсе жайынан сөйлейді: а) Дене тәрбиесі. 2) Жан тәрбиесі жайынан.

ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ

Жаңа туған бала бір кесек ет деуге болады. Оның жан тұрмысы әлі білінбейді. Сондықтан ата-ана жас баланы тәрбие қылғанда күшінің көбін баланың дене тәрбиесін жұмсауға міндетті. Дене тәрбиесіне жеңіл қарауға болмайды. Жан дұрыс тәрбие қылынса болады, дененің қанша керегі бар деп ойлау дұрыс емес. **Дене-жанның қабы. Қап берік болса, ішіндегі зат та берік болмақ.** Дене — жанның құралы. Құралы мықты болса, иесі де мықты. «Сау жан, сау денеде ғана болады» деген адамзат дүниесінің ескі мәтелі шын, дұрыс мәтел.

Жаңа туған баланы тәрбие қылуға кіріскенде тәрбиеші төмендегі нәрселерді білуге һәм істеуге тиіс.

Өлшеу. Егерде сау болса, жаңа туған баланың салмағы сегіз қадақ шамасында болады. Нашар, аурулы бала алты қадақ шамасында, нағыз сау таза бала он-он бір қадақ шамасында салмақты болады. Бастапқы екі-төрт күн ішінде түрлі себептерден баланың туғандағы салмағынан $1/2$ — $3/4$ қадақ шамасында кемиді. Мұнан соң салмағы бірте-бірте арта бастайды. Жеті, он күнде туғандағы салмағына қайта түседі. Айдың аяғында туғандағы салмағының $1/3$, алты ай шамасында $1/2$, аяғында үш есе артады. Мұнан соң салмақ арту шабандай береді.

Екінші жыл бойына бастапқы салмағының $1/5$, үшінші жыл бойына $1/10$, ал енді төрт жасынан онға шейін жылына төрт-бес кадактан артып отырады.

Бала сау болып туды ма, аурулы болып туды ма, сау болып өсіп келе ме, жоқ, ауруға айналды ма,— осыларды дұрыс біліп отыру үшін жоғарғы мөлшер бойынша баланы өлшеп отыру керек. Бастапқы айда күн сайын, мұнан соң жыл толғанша жетіде екі-үш рет, екінші жылда жетіде бір, үшінші жылда айында бір өлшеп отыру мақұл.

Баламды безбенге сал,— деп айттың деп, қазақтың ыршып кетуінде сөз бар ма?! Тәрбиенің басқа түрлерін ести келе, адуын әжелер ыршымақ түгіл, ұрсып сөгіп тастар. Әйткенмен, амал қанша, көтереміз. Мойнымыз жуан болғанмен, өзіміз жуаспыз. Біздің бар тілегіміз — ырши-ырши, бізді ұрса-ұрса, тек біздің айтқанымызды істесе екен. Қайткенменде біреу болмаса біреу, жүзден біреу болмаса мыңнан біреу осы педагогика көрсеткен жолмен жүрер деп сенеміз. Біз өзімізді ақынның:

Сөзімді біреу алмас, біреу алар,
Құлағын біреу салмас, біреу салар.

деген сөзімен жұбатамыз.

Жылылық. Баланың да, жеткен адамның да өлшеуші жылылығы (цельсий бойынша) $37-37\frac{1}{2}$ градус болады. Бірақ жаңа туған бала денесінің жылылығы бастапқы күндерде түрлі себептерден мынау өлшеуден $2-3$ градус кем болады. Әйткенмен де ұзамайды, бұрынғы қалпына түседі. Және, баланың да, жеткен адамның да жылылығы бір тәулік-

тің ішінде бір қалыпта тұрмайды. Бір есе өлшеуден асып кетеді, бір есе төмен түседі. Жылылықтың төмендейтін уақыты — таң ертен. Жоғарылайтын уақыты — кеш. Дене жылылығы «термометр» деген бір құралмен өлшенеді. Осы құралмен баланың денесін күн сайын өлшеп тұру керек. Жылылық белгілі өлшемде тұрса, баланың сау болғаны, не жоғарылап, не төмендеп кеткен болса, баланың ауру болғаны. Жылылық өлшеніп отырғанда, келе жатқан науқастың алдын алуға болады. Болмаса, науқас билеп алып, баланы қолды-аяққа тұрғызбай шыңғыртқанда, оның науқас екенін білу, көбінесе пайдасыз болып шығады ғой.

Дем алу. Жаңа туған бала бір минутта 40—44 рет дем алады. Мұнан соң бірінші жыл бойынша 35—40 рет, екінші жылда — 28, үшінші жылда — 25 рет. Сөйтіп кемі-кеми, 15 жаста бір минутта 17—20 рет дем алатын болады. Міне, дем алудың осы мөлшерден артық, не кем болуы баланың сау болмауын көрсетеді. Баланың дем алуын ояу отырғанда санау қиын. Ойнап, қозғалып отырғанда дем алуды мөлшерден арттырып жібереді. Дұрысы, ұйықтап жатқанда санау.

Тамыр соғу. Жаңа туған баланың тамыры бір минутта 150 рет соғады. Екі жасар баланың тамыры 120-ға шейін соғады. Жеткен адамның тамырының соғуы бір минутта 65—70-тен аспайды. Бала ояу отырғанда, әсіресе жылағанда, тамыр соғуы жиілеп кетеді. Мұндайда мөлшерлі соғудан 20—25 артық соғады. Баланың тамырын бала ұйықтап жатқан кезде байқау керек. Сонда белгілі мөлшерден

тамыры артық я кем соқса, баланың сау болмағаны. Тамырын ұстау арқылы бір адамның ауру-сау екені білінетін болса, тамыршылық деген әулиелік емес екені өзінен-өзі көрініп тұр.

Бірақ, надандыққа не шара, біздің надан ауылымыз тамыршыны жыныменен сөйлесіп, күбірлесіп, тәңірімен тілдесіп отыр деп біледі.

Бала бөлмесі. Мынау сөзді оқығанда «атынның басы тиіп, жорғасы қалып па?» дегендей, қазақтың өзіне үй бітіп, баласының бөлмесі қалып па?— деп күліп кекетуші де табылар. Шынын айтқанда, қазақта үй дерлік үй бар ма? Жок. Өнерлі ауылдың адамы түгіл малы жатпайтын бір былық қора.

Қазақтың қысқы үйінің көбі жермен жексен болып жатқан шымнан жасалған бір қуыс. Терезе дегені тышқанның көзіндей бір тесік. Есіктен, тесіктен, астан, үстен аңырап тұрған суық. Желдің ызыңын, дауыл, боранның адасқан андай ұлығанын естігің келсе, сорлы қазақтың қысқы үйіне кір. Шым қабырғадан, төбедегі сирек салынған сырғуылдың арасынан сорғалаған су. Жер еденсіз. Босағада қатар-қатар малдың төлі. Иіс, қоңыс, түтін. Егер қазақ жаз шығысымен мынау сасық үңгір зандемін тастап, киіз үйіне шықпаса, сөз жоқ, бірнеше жылдың ішінде қырылып бітер еді. Мінекей, жыл он екі ай ішінде сегіз, тоғыз ай қазақ тұратын үйдің түрі осы. Әрине, мұндай үйде тұрған қазаққа, бала бөлмесі пәлендей болсын деп айту тіпті орынсыз болар еді. Бірақ біздің үмітіміз келешекте: сорлы қазақ мәңгіге сасық

үнгірде құрттап, шіріп жата бермес, тұрмысын, үйін, күйін түзетер деп сенеміз. Бізге жұбаныш ақынның әлгі өлеңі.

Сөзге оралайық.

Бала бөлмесінің ішінде 5—6 куб сажн науа болсын. Және науа жиі-жиі жаңартылып тұрсын. Бала жатқан үйде кір жуу, кір кептіру, кірленген киім тастау жарамайды. Себебі кірдің кірі бу болып, науа болып, баланың ішіне кіріп, саулығына зыян келтіреді. Бала бөлмесінің жылылығын да бақылап тұру керек. Жаңа туған бала жатқан бөлменің жылылығы реомюр бойынша 17—18 градус, бір жеті мен алты жеті арасында 16—17 градус. Мұнан соң 15—16 градус болуы тиіс. Қандай үйдің болса да бөлмесі жарық болуы керек болатын болса, бала бөлмесінің жарық болды тым керек. Қараңғы үйде тәрбиеленген баланың өсуі шабан болады. Тамағы қанша жақсы болса да, зағып нашар болып өседі. Сондықтан бала жатқан бөлменің жарығы мол болу керек. Бөлменің жарығы мол болу үшін оның терезелері оңтүстік күншығысқа, оңтүстік күнбатысқа қарауы шарт. Терезелері тура оңтүстікке қараған бөлме қысты күні жарық, жылы болғанмен, жазды күні ыстық, қапа болады. Ал енді терезелері солтүстікке, түн жаққа қараған бөлме қашанда қолайсыз. Сөз аяғында қазақтың киіз үйде бала өсіруі, асырауы туралы бірекі сөз айтып өтейік.

Бала тәрбиелеу үшін киіз үйді аса қолайлы деуге болмайды. Аңғал-саңғал, ашық-тесік киіз үй, баланың жел тиіп, су тиіп ауру болуына көп себепші. Бірақ баланы киіз үйден біржола бездіріп алып кетуге орын

жок. Киіз үйдің зиянды болған сықылды, пайдалы жағы да бар. Әңгіме сол киіз үйдің ішінде баланы ұстай білуде. Таза науа сол киіз үйде болмағанда қайда болады? Тегінде жаратылыспен бауырласып құшақтасқан, алдындағы малымен бірге жүріп, бірге өскен қазақ баласын аса нәзік етіп, үлбіретіп, тәрбие қылмағаны дұрыс болар еді. Бұл сөзбен мен балаңды баяғыдай «шалбардың ішіне салып асыра» — дейін деп отырғаным жок. Ол заман озды ғой. Әйткенмен де, қазақ баласының тәрбиесі, қазақ тұрмысына қабысуы мақұл.

Б а л а н ы ң т а м а ғ ы. Баланың жақсы өсуі үшін оның тамағы жақсы болуға тиіс. Тамақ баланың өсуіне қарай өзгеріп отыруға керек. Бастапқы кезде балаға ең дұрыс тамақ ананың сүті. Сүттің ішінде денеге керек заттардың бәрі бар. Ана сүті бала өскен сайын өзгеріп отырады. Ана бір себептерден баласын емізе алмайтын болса, әрине, қолдан асыруға тура келеді.

Бірақ, емізуге мүмкін болғанда абзалы ананың өзі емізуі. Статистиканың — санақ пәнінің көрсетуі бойынша ана сүтін емген жүз баладан бір жылда 15—20-сы ғана өледі. Ал, қолдан асыраған 100 баладан бір жылда 65 шамалы өледі.

Қ о л д а н а с ы р а у. Қолдан асырағанда балаға лайықты тамақ — есек сүті мен ешкі сүті. Бұл екеуінің бірі болмаған күнде сиыр сүті. Бірақ сиыр сүтінде ақ (белковина) пен май көп, қант аз. Сондықтан сиыр сүтін сұйылту немесе тәттілеу керек. Жаңа туған балаға берілетін сиыр сүтіне үш есе су қосу керек. Мұнан соң 2—3 айға шейін бір бөлім — сүт, екі бөлім — су. Үш айдан алты айға дейін

екеуін де бірдей, ал тоғыз айдан былай таза сүттің өзін беріп отыру керек. Бір ішкізгеннен қалған сүтті екінші рет беруге жарамайды. Балаға беретін сүттің жылылығы адам сүтінің жылылығындай болу керек. Цельсий бойынша 35—37 градус, реомюр бойынша 26—28 градус.

Сүтті тәттілеу үшін сүтке кәдімгі қант салу керек. Бір стакан сүтке бір бал қасық қант жетеді. Балаға берілетін сүт сау сиырдың жаңа сауған сүті болсын. Әр сиырдың сүтін бір бергеннен, бір ғана сиырдың сүтін берген дұрыс. Сүт ыдысы таза болсын. Сүт қайнатылуға тиісті.

Емізік. Қолдан асырағанда, балаға тамақ беру үшін қолайлы әдіс — емізік... Ішіндегі сүтін емізіп болған соң құр еміздікті балаға сорғызып қою тіпті дұрыс емес. Біріншіден, баланың іші желге толып, аурулы болуға себеп болады. Екіншіден, желімнен жасалған емшек баланың денесіне зиян келтіреді. Баласына құр еміздікті сорғызып қойып, ауыл қыдырып өсек аңду анаға лайық іс емес. Баланы таба білсең, ерінбей дұрыс баға біл.

Аралас тамақтандыру. Анасы емізген бала біраз өскен соң анасының сүтінен басқа тамақ тілей бастайды. Ол уақытта ана сүтінен басқа тамақ бере бастауға мүмкін. Жай тамақты алты айсыз бере бастау дұрыс емес. Жай тамақ бергенде әуелі жеңілінен бастап, бірте-бірте ауырына көшу керек. Мысалы былай: сиыр сүті, бал қаймақ, ақ ірімшік, қатық (ашы қылып ұйытпау шартымен) қаймақ, жұмыртқа һәм сорпа.

Ал енді жас балаға (бір жасқа толған) май, нан, ет беру тіпті дұрыс емес. Қызыл

иегімен қажалатқызып балаға нан беріп, ет беріп, сорғалатып май беріп қойған ана, баланың досы емес, қасы. Маған майлы бауырсақ, қазы, қарта шайнап берекөр дегенде баласына ет, нан шайнап беретін ана, ананың нағыз оңбағаны. Барлық денесі, ас қазаны тіпті нәзік баланың, нан, май, ет жеп көтеретін қанша күші бар? Қазақ баласының ауру болуы, көбінесе, осы талғамай тамақ жегенінен болады. «Ауру астан» деген қазақ мақалынан айналып кетсең болмас па?

Тамақтандыру тәртібі. Баланы ананың өзі емізсе де, яки қолдан асыраса да, баланы белгілібір тәртіппен тамақтандыру керек. Баланы ана емізген күнде, емізу тәртібі былай: Жаңа туған баланы күндіз 2—3 сағатта бір, түнде 3—4 сағатта бір емізу қажет. Ал енді, бала өскен сайын емізуді сиректете беру керек. Былайша — бірнеше айда тәулігіне 8—9 рет, 4 айға шейін 7—8 рет, жарты жасқа шейін 7 рет, 9 айға шейін 6 рет. Түн — ұйқы уақыты. Сондықтан баланы түнде сирек емізуге әдеттендіру керек. Мысалы, бес айлық баланы түнде бір рет емізу жетеді. Баланы қолдан тамақтандырғанда да, тамақтандыру тәртібі осы. Бірақ қолдан тамақтандырғанда, тамақ белгілібір мөлшермен беріліп отыруға тиісті. Бала тамағының мөлшері, бала асқазанының зорлығына байлаулы. Жаңа туған баланың асқазанына бастапқы кезде үш қасық ас сыяды, екінші жетіде 6 қасық, екінші айда 9—10 қасық. Міне, осы асқазанның зораюына қарай, балаға берілетін тамақ мөлшері де зорайып отыруға тиісті.

Балаға тамақты тәртіппен беру, оның дұ-

рыс өсуіне, аурулы болмауына, хатта, мінезінің дұрыс болуына көп пайдасы бар. Балаға тамақ тәртіпсіз, ретсіз, былапыт берілсе, бала аурулы болады. Асқазаны бұзылады. Ішкен, жеген тамағын сіңіре алмайды. Ит тию сықылды бала аурулары сол тәртіпсіз тамақ беруден.

Жер жүзінде балаға тәртіпсіз тамақ беретін әйел екеу болса, біреуі қазақ әйелі. Бала ұйқысы канып оянса да, бір жері ауырып, яки төсегі тынышсыз болып жыласа да, оны шешіп алып қарау жоқ, емшегін баланың аузына сала қояды. Бала түнде ын етсе, бесікті албастыдай басып отырып алады. Емшек балада, ана ұйқыда. Жазаласа, баласын басып өлтіріп те тастайды. Баланың аузынан емшегін алса, баланың қолына басқа бір тамақ ұстатады. Сорлы баланы бір минут тамақтан босату жоқ. Яки, мынадай іс те болады. Шеше не бір жұмыспен, не жәй қыдырып кезіп кетеді. Мана кеткен шеше әлі жоқ.

Ерте күн түс болды. Түс кеш болды. Бала аштан аш жатыр. Қарны ашты. Шырқырап шегі қатып жылайды. Бишара бала жылап-жылап әлсіреп, талып барып ұйықтайды. Кешке келіп, ұйқылы-ояу жатқан баланы көріп: «Құлынымның тамақ іздемей, жыламай тәтті ғана ұйықтап жатқанын қарашы!» дейтін шешеге не дерсің?

Қазақ қатыны! Өзінде өзіңнің қасың болмаса, баланның аузын астан алмай, аспен ұрып жығып, болмаса тамақ бермей, аштан қатырып, талдырып ұйықтатып бала асырауыңды қой. Тамақты беріп, беріп, баланды қарнын қабақтай, бұтын таяқтай көк қарын.

ши борбай қылма. Баланды аурулы қылма. Асты мезгіл-мезгіл беріп, тәртіпке үйрет. Тамақты тәртіппен берсең, баланың дені сау болады. Құр ас иесі қомағай болмайды. Аузынан ас алмайтын мешкей болмайды, тамақты тәртіппен ішіп үйренген баланың мінезі де дұрыс болады.

Е м ш е к т е н а й ы р у. Бала аурулы болмаса, бір жасқа толмағанда, ана сүтінен басқа ас ішіп, біраз тісі (8—12) шыққан болады. Міне осы уақытта баланы емшектен айыру керек. Айырғанда күл, көмір сеуіп, насыбай жағып әуреленбей-ақ, емізуді сиректетіп, баланы бірте-бірте бездіру керек. (3—6 апта ішінде.) Ал енді, кейбір қатындардың еркелеткеннің жөні осы екен деп, 5—6 жасар баласын арда емізіп қоюлары тым-ақ ұнамсыз іс. Ұнамсыз ғана емес, балаға да, анаға да зиянды іс.

Екі жасар һәм үш жасар баланың тамағы. Екі жасар баланың денесі әжептәуір берік болады. Сондықтан бұл жаста балаға бірте-бірте ет, нан сықылды күшті ас беруге мүмкін. Ет бергенде жеңілінен бастау керек. Ешкі, қой, сиыр еті. Жылқы еті ауыр. Оны 2—3 жасар балаға бермеген дұрыс болады.

Баланың асқазанына лайық нан — бидай ұнынан пісірілген — нан. Балаға шай ішкізу тіпті дұрыс емес. Кәмпит, брэндік, өрік, мейіз сықылды тәтті беруге де жарамайды. Бір жасқа толмаған нәресте түгіл, 2—3 жасар балаға да қымыз ішкізу мақұл емес. Қымыз баланың тыншын алып, мең-зең, бишара қылады. Екі-үш жасар балаға тәулікте төрт рет тамақ беру керек. Түнде емес, күндіз, төрт сағатта бір. Балаға тамақты бөлек үйде беру

артық. Үлкен кісілермен бірге ішіп, бірге жесе, үлкендерге еліктеп, мөлшерден артық ас ішеді. Мұның зиян екендігі белгілі.

Баланы шомылдыру. Баланы шомылдыру оны кірден арылтады. Бойын жеңілейтеді. Еңсесін көтереді. Жаңа туған баланы шомылдыратын судың жылылығы үш айға шейін реомюр бойынша 29 градус, үшінші айдан жыл аяғына шейін 28 градус, екінші жылда 27 градус, мұнан соңғы жылдарда 26, 25 градус болып, бала өскен сайын төмендей берсін. Ең төмендегенде 22 градустан кем болмауға тиісті. Жаңа туған баланы су ішінде 5 минут, ай жарымдық баланы 8 минут ұстау керек. Бұдан артық ұстауға жарамайды. Бала әлсіреп қалады.

Әуелгі тоғыз күн ішінде тәулікте 2 рет, ай жарымға шейін бір рет, алты айға шейін күн ара, екі жасқа шейін жетіде 2—3 рет, екі жастан соң жетіде бір шомылдырып отыру керек. Баланы тамақ берердің, ұйықтардың алдында шомылдыру артық. Баланы шомылдыратын үйдің жылылығы 17—18 градуспен жоғарырақ болсын.

Баланы шомылдырып болған соң, әсіресе қолтықтарын, мойнын, шабын, жақсылап қарау керек. Көзін, құлағын, басын таза ұстау керек. Былық қолыңмен баланың көзін тазартушы болма. Неше түрлі көз ауруы осыдан болады. Тамақ бергеннен кейін баланың аузын тазалап отыру керек. Таза шүберекті қайнаған суға малып, шыныаяққа орап тазарт. Есін білген баланы ас ішкеннен кейін аузын шайқауға үйрету керек. Аузы иісті болмайды. Тісі бұзылмайды. Қазақ қатынының баланы тұзды сумен шомылдыруын

теріс деуге болмайды. Еттін писуіне, шыны-
ғуына тұзды судың пайдасы бар. Ал енді,
баланы маймен сылау тіпті дұрыс емес. Май
терінің тесіктерін бітеп тастайды. Еңсені кө-
тертпейді, аурайтады, кірлетеді, терлетеді.
Баланы «өс, өс, өс!» деп денесінің құрыс-
тырысын жазу аса теріс болмас. Бірақ, еп
керек. «Өс, өс, өс!» деп баланың бір жерін
шығарып алып жүрме.

Киім. Баланың дұрыс өсуінің негізгі
бір шарты киімінің дұрыс болуы. Баланы
желге, күнге тигізбеймін деп орап, шымқап,
үлбіретіп өсіруде қасиет жок. Бұлай өскен
бала ауырымпаз келеді. Шынықтырамын,
денесін берік қыламын деп, жалаңаш-жалпы
ұстау да жарамайды. Шынықтырамын деп
жүріп, ауруға шалдықтырып, жазатайым
өлтіріп алуға да мүмкін. Киім дененің жылы-
лығын сыртқа, сырттың суығын денеге жі-
бермейтін болсын. Сондықтан бала киімі
жұмсақ, жеңіл нәрседен тігілуі керек.

Бала киімін үлкен кісілер киімімен бірге
жууға жарамайды. Үлкен кісі киімінен бала
киіміне бір нәрсе жұғуға мүмкін. Жеткен
адам денесіне зиян келтірмеген нәрсе жас
баланың денесіне зиян келтіруі оп-оңай.
Баланың киімі қолпылдаған кең, денені қы-
сып тұрғандай тар да болмасын. Шақ болсын.
Балаға биік өкшелі етік кигізу, белін бел-
беумен қысып тастау жарамайды. Жалпы
айтқанда бала киімі әдемі болсын деп емес,
ыңғайлы болсын деп білу керек.

Бөлеу һәм бесік. Педагогика ғалымдары
бала бөлеуге атымен қарсы. Баланың дұрыс
өсуіне, қаны жүруіне, асы сіңуіне кесел деп
көп дәлелдер көрсетеді. Бұл дәлелдердің сал-

мақты екендігіне талас жоқ. Бірақ, қазақ тұрмысы көзінен қарағанда бөлеуден безуге бола қоймас. Көшпелі абыр-сабыр тұрмыста бөлеудің пайдасы да бар шығар, әңгіме бөлей білуде. Тас қылып бөлеп тастасаң, қанын тоқтатпақ түгіл, жанын да шығарып аларсың. Саулығына зиян келтірмес бөлеу туралы ой жүгірту үшін бесік жайында сөз қозғамай болмайды. Қазақ бесігі аса ұсталықпен жасалған нәрсе. Жөргегі, тартпалары, астындағы тесігі, шүмегі, түбегімен баланың таза, жинақ жатуына көп себепші. Бірақ әңгіме мынада. Осы бесікке баланы қалай бөлеу керек? Қазақ қатыны баланы жөргекке орап, бесікке екі жерден, кеудеден бір, аяқ үстінен бір, тас қылып таңып тастайды. Бұлай таңып тастау, әрине, балаға зиянды. Баланы бесікке бөлейтін болсақ, осы зияннан қалай құтыламыз?

Маған мынадай бір ой келеді: Баланы екі жерден қысып, қан жүруіне кесел қылмас үшін тартпаны кеңейту жолын қарастыру керек. Менің ойымша, тартпаны екеу қылмай, біреу қылсақ. Біреу еткенде баланың мойнынан аяғына жететіндей қылсақ. Енді тартпа демей-ақ жабу делік. Жабу бесіктің бір жағына, айталық 6—7 баумен байланған болса, баланы жөргегіне орап, төсегіне салып, 6—7 баумен байласақ. Міне, осындай жабумен таңылса, қысу бар денеге тегіс түскендіктен аса зиянды болмас еді.

Бұл бір тәжірибе көрмеген ой. Мүмкін хата болуға. Мен үшін емес, баласын дұрыс тәрбие қылу үшін ата-ана осы ойды бір тәжірибе қылып көрсе игі болар еді.

Жә, баланы бесікке бөлеуді мақұлдадық.

Қалай бөлеу туралы да ой жүгірттік. Енді тербетуге келейік.

Күн батып барады. Үй іші қара көленке. Қақаған қыс. Сасық үңгірдің ішінде терезе аталған тесіктерден суық жел азынап кіріп, аш аңдай ұлып тұр... Жаз болса туырлықтың етегінен, шидің етегінен жыландай жүз бұралып, қоңыр жел кіріп, жолдасын оноғалтқан жандай, мұнды, зарлы қоңыр бір әнге басады. Үйдің бір босағасында бесік қарауытады. Ішінде бөленулі бала жатыр. Жылап-жылап шаршаған. Енді айғай салып жылауға шамасы жоқ. Әлсіз ғана ыңыранады. Бесік жанында баланың анасы көрінбейді. Әлде қайда кеткен. Мал жайлап, шаруа қылып жүр ме? Әлде көрші үйдің қатынымен басын шұлғи-шұлғи бір қысыр кенесте отыр ма? Кім білсін. Бесік жанында көзі көрдей сұп-сұр кемпір отыр. Құрысқан қолы бесіктің арқалығында. Салмақпен бесікті тербетеді.

Бала ыңыранады. Жел күңіренеді. Кемпір де күңіренеді.

Әлди-әлди, ақ бөпем.
Ақ бесікке жат бөпем...
Жылама, бөпем, жылама.
Жілік шағып берейін.
Бай құтанның құйрығын,
Жіпке тағып берейін...
Әлди, әлди, әлди-ай...

деп күңіренеді кемпір. Кемпірде талу жоқ. Тербетеді, күңіренеді. Күңіренеді, тербетеді.

Баланың ыңылы баяулап келеді. Басылады. Бала ұйқыда. Кемпір күңіренеді. Болмаса, сол кеште, бос үйде жас баланың жеті жасар әпкесін отырғыз. Жел жылайды...

Бесіктегі бір жасар да жылайды. Жанында отырған жеті жасар да жылайды. Бос үйде дауыс шығарып, қорқуын азайту үшін бесікті тарсылдатып тұрып тербетеді. Әлде не уақытта бала ұйықтайды. Бесік жанында өксігін баса алмай әпкесі әлі отыр.

Не болмаса, мынадай картинаны көз алдына алып кел. Бала бесікте бөленулі жатыр. Қасындағы төсектегі шешесі қалың көрпені жамылып шырт ұйқыда. Қарны ашты ма, тоңды ма, төсегі тынышсыз болды ма, бір мезгілде бала оянып жылайды. Бастап ақырын жылайды. Елең де қылған ана жоқ. Дауысты молайтыңқырады, оянған ана жоқ. Шыры шығып, шырылдап, шегі түйіліп жылады, ынырана түсіп шеше оянды. Бесікті ерініп ақырын қозғайды. Оған бала уанбайды. Тұрмадың деп ашуланғандай айғайын үдете түседі. Шешесі ұйқысын ашың-қырап, қарғай-қарғай баланы тербете бастайды. Үй ішінде жел долданады. Шеше де долданады. «Өй, көк-ала келсін, шешек шықсын!» дейді шеше.

Тарс-тұрс, тарс-тұрс тербетеді. Баланың айқайын бесіктің тарсылы жеңеді. Әлде не уақытта бала ұйықтайды. Баласын күбірлеп, қарғай-қарғай, қорылдап ұйқыға кетеді шеше.

(Әрине, қазақ қатынының көбі мұндай емес қой. Бірақ көбі осындай десек, аса адас паймыз. Пысық, сергек бала қадірін білетін аналардан мына сөзіме кешу сұраймын.)

Жә, күңірене, күңірене баланы әжесі ұйықтатты. Жылай-жылай баланы бала ұйықтатты. Қарғай-қарғай баланы ана ұйықтатты. Баланың осы ұйқысы сау ұйқы ма? Шын ұйқы ма? Жок.

Бұл дұрыс ұйқы емес. Бұл — ұйықтату емес. Шайқап, шайқап, баланың басын айналдыру, басын айналдырып, естен тандыру. Тербетіп ұйықтату баланы талдырып ұйықтату деген сөз. Тербетіп ұйықтатылған бала ұйықтап жатқан жоқ. Талып жатыр. Өзінді бір нәрсеге тас қылып таңып тұрып, ерсіл-қарсыл шайқап, тербетіп, тербетіп талдырып тастаса болар ма? Қазақ әйелі! Балаңда қасың болмаса, тербетпе. Бесік — баланың жататын орны. Естен тандырылып, талдырылатын орын емес. Осыны ұғу керек, ұғу керек.

Ұйқы. Ұйқысы тыныш болу үшін баланы көзді шағылыстыратын жарығы жоқ, құлақты жаратын айғай жоқ жерде ұйықтату керек. әсіресе кенет айқай болмасын. Баланың тыныш ұйықтауына себеп болатын бір нәрсе, баланы белгілі бір орында ұйықтату. Және баланы жаратылыстың өзі ұйқы үшін белгілеген уақытта, яғни түнде ұйықтату керек. Баланы түнде ұзақ ояу отырғызу дұрыс емес. Баланы тамақ берісімен ұйықтату тіпті жөнге келмейді. Ұйқысы тынышсыз болады, һәм саулығына зиян. Тамаққа тоя сала ұйықтау біздің жалпы бір зиянды әдетіміз. Ұйықтағанда дененің, мүшенің бәрі дем алатын, тынығатын уақытта асқазанға «сен тынықпа, жеп, ішкенімнің бәрін сен қорытып денеме сіңіре қой» деу тіпті жөнге келмейтін бір зорлық емес пе? Бұл сорлы қайтсын, бұл қызметті атқара алмайды. Міне, осындайдан асқазан бұзылып, адамда бөсір сықылды неше түрлі аурулар пайда болады. Жас бала тіпті көп ұйықтайды. Жаңа туған бала ұйқыдан тамақ үшін ғана оянады. 24 сағат бір

тәуліктің 20 сағатын ұйқымен оздырады. Бала жарты жас шамасында әжептәуір уақыт ояу отырады. Әйткенмен де, екі жасқа қарағанша ояуынан ұйқысы көп болады. 2—3 жасар бала күндіз біржарым-үш сағат, түнде тоғыз, он екі сағат, 4—5 жаста бала күндіз сирек ұйықтағанымен, түнде он-он бір сағат ұйықтайды. Алты-жеті жасар бала сегіз-он сағат, он екі-он үш жасар бала сегіз-тоғыз сағат ұйықтайды. Жеткен адамға алты-жеті сағаттан артық ұйықтау дұрыс емес.

Қозғалуы. Адам денесі қозғалуды тілейді. Адам неғұрлым жас болса, соғұрлым қозғалуды көп тілейді. Екі жаста дені сау бала бір минут тыныш отыра алмайды. Күн бойы шаршау білмей, ойнайды да жүгіреді. Бала жүре бастамаған күнд де тек отырмай, ақ қолын шлтадаып отырады. Бірақ, бастапқы кездегі баланың қозғалуы оймен, тілеумен қозғалу емес. «Рефлекс» бойынша соқыр қозғалу. Бес-алты айдан былай бала маңындағы нәрселерді ұстауға, қолына алып ойнауға өзі тілей бастайды. Міне, бала қозғалуды өзі тілей бастаған кезде ана оған түрлі жеңіл ойын көрсетіп, көмекші болуы керек. Бірақ көмекші боламын деп, қозғалуға шамасы жоқ баланы зорлықпен қозғалуға үйрету дұрыс емес. Жаңа туған бала басын һәм барлық денесін билей алмайды. Оның шамасына келетініжату. Бала төрт ай толмайбасын билей алмайды, жеті-сегіз ай толмай еркін отыра алмайды. Сондықтан төрт айға толмаған баланы жатқан орнынан көп қозғай беру жарамайды.

Тегінде, баланы өзінің отыруға шамасы

келмейтін кезде еріксіз отырғызу кате. Бала бүкір болып қалуға ықтимал. Жас баланы көтеру де дұрыс емес. Денесіне зиян келтіреді, бұл бір. Екінші, көтеріп үйрету ата-анаға бір бәле ғой. Аяғы бар, тілі бар дардай баланың «Апа, көтер!» «Әке, көтер!» деп мазаны алуы ұнамды ма?..

Жас баланы арбаға салып сүйрету қазақтың бір ката жұмысы. Тақтай арбаның ішіне жаман көрпеге оратқызып, баланы салып алып, алты-жеті жасар балалар: «Мен ағамның қаракер атынша шабамын» деп арбаны дүрілдеткенде баланың не жаны қалады? Үлбіреген жас денеге зиян келетін болған соң аман жаннан не қайыр? Баланы еңбектеуден тиюға дұрыс емес. Еңбектесін, қозғалсын, жас күшін жұмсай берсін. Бірақ, бала еңбектейтін жер таза, тегіс болсын. Мүмкін болғанда тегіс жерге кілем төселген болсын. Қазақтың еңбектеген баласының күні қаран ғой. Ол баланы караушы болмайды. Бала еңбектеп, от орнына барып күйіп қала ма керек, күл, көмір жей ме керек, нәжіске былғана ма керек, сызға, сазға отыра ма керек, оны бақылаушы жоқ. Үсті-басы күл-топырақ, нәжіс қолын аузына салады, көзін уқалайды. Жағының жүні үрпиіп, сызда, сазда отырады. Баланың неше түрлі ауру болатындығы осы сыз өтуден. Сызда, былық жерде асыралса, мал баласы да оңбайды ғой. Адам баласы мал баласы емес, баланы жақсылап бағу керек. Баланы қолынан ұстап «тәй-тәй» қылу дұрыс деуге болмайды. Денесінің бір жеріне зиян келтірмеуі мүмкін. Кейбір ата-ана баланың тәй-тәй болғанын қызық көріп, тәй-тәй болғысы келмей, орнынан тұрмай отырған

баланы еріксіз тұрғызып, тәй-тәй қылады. Бұл істері, әрине, хата... Балаға итарба жасап беру дұрыс емес демейміз. Бірақ итарбамен зорлап жүргізбе дейміз. Жағалағысы келтенде бала үстелді өзі-ақ жағалайды ғой... Итарба да баланың жанында жай тұрсын. Шешесі, бірақ, байқап отырып, баланы арбаға, дұрыс ұстатқызып әніберсін. Жүргісі келсе бала өзі де жүреді. Тоғыз ай мен он алты айдың арасында бала жүруге үйренеді. Есте болу керек, баланын мешел болуы тәй-тәй кеш болмағандықтан, ит арбасы болмағандықтан емес, аурулы болғандықтан. Балам мешел болмасын десең, баланды дұрыс күт...

Серуен. Ылғи үйде нашар науада өскен бала күп-қу, нашар, меніреу болады. Сондықтан баланы күн сайын таза науаға серуенге шығарып тұру керек. Киіз үй ашық науамен бірдей. Киіз үйдегі баланы шығарсаң да бір, шығармасаң да бір. Ал енді, қазақтың «қысқы үй» деп аталатын үнгіріндегі баланы әлсін-әлсін серуенге шығарып тұрмай болмайды.

Үй саулықка дұрыс салынған болса да баланы серуенге шығарып тұру керек. Себебі үйдің науасы бұзылып отырады. Алты ай толмаған баланы қысты күні серуенге шығаруға жарамайды. Баланың саулығы нашар болса, доктырлар бір жасқа толмай қысты күні шығаруға қоспайды. Күзгі, жазғы екі градустық салқында бір жылдық баланы күн сайын, он бес-жиырма минут серуенге шығаруға болады. Екі жастан былай баланы күн сайын кем дегенде он бес-жиырма минут серуенге шығарып тұру керек. Жаңа оянған,

яки шомылдырған баланы, болмаса су жаялықпен серуенге шығару дұрыс емес. Серуенге шығаруға нағыз қолайлы уақыт түстен кейінгі екі, төрт сағат арасы.

Тісеу. Тісеу баланың дене тұрмысында зор өзгеріс. Жас иекті жарып, бірінші тіс алты-сегіз ай арасында шығады. Иекте тамыр көп болғандықтан, тісеу басталғанда бала әжептәуір ауырады. Ұйқысы тиышсыз, басаяғы ыстық болады. Аузынан сілекей шұбырады. Бала әлсін-әлсін қолын аузына сала береді. Мұндай уақытта баланы таза науа, серуенге жиі шығару керек. Жәй суға жиі-жиі шомылдыру керек. Балаға тіс төмендегі тәртіппен шығады. Тіс төрт түрге бөлінеді.

Бірінші түр — күрек тіс. Саны сегіз болады. Бес-он екі ай арасында шығады. Екінші түр — ит азу. Саны төрт. Он екі-он алты ай арасында шығады. Үшінші түр. Ас азу. Саны төртеу. Он жеті-жиырма ай арасында шығады. Төртінші түр — түпкі азу. Саны төртеу. Жиырма — жиырма төрт ай арасында шығады. Міне, осымен баланың жиырма сүт тісі болған болады. Жеті жаста бұл сүт тіс түсе бастап, жеті-он бір жас арасында балаға дәйімгі тіс шығады. Яғни жанағы айтылған жиырма тіс түсіп қайта шығып, олардың үстіне тағы азу қосылады. Он екі жаста тағы төрт азу шығады. Сөйтіп, дәйімгі тістің саны жиырма сегізге толады. Жиырма екі-жиырма бес жас арасында төрт азу шығады. Мұны ақыл азуы дейді.

Баланың сүт тісі өте нәзік болады. Ыстық та, суық та жарамайды. Қатты асты шайнай алмайды һәм бұзылымпаз келеді. Сондықтан баланың тістерін таза ұстау керек. Үш жастан

былай тамақ берген сайын баланың аузын жуып отыру керек. Тісті жаман бұзатын нәсте — тәтті. Жас балаға тәтті беруге жарамайды. Біраз есейген соң беруге мүмкін, бірақ аз һәм сирек беру керек.

ЖАН ТӘРБИЕСІ

Бастапқы кезде жөпшенді білінбейтін баланың жан тұрмысы бала өскен сайын бірте-бірте біліне бастайды. Сондықтан баланың дене тәрбиесімен жан тәрбиесін қатар алып бару керек. Қатар алып бару емес, бала өскен сайын тәрбиеші күшінің көбі баланың жан тәрбиесіне жұмсай беруге міндетті. Тегінде берік ұғу керек, адамның қымбат нәрсесі де, жұмбақ нәрсесі де сол жан. Қиын тәрбие тілейтін де сол жан. Жанды дұрыс тәрбие қылу үшін жанның жайын баяндайтын ғылыммен таныс болу керек.

ПСИХОЛОГИЯ

Психология — ескі пән. Бұл пәнді пән етіп дүниеге шығарушы Иса пайғамбардан бұрын болған, грек ұлтынан шыққан Александр Македонский, Ескендір Зұлқарнайын патшаның тәрбиешісі Аристотель данышпан. Психология деген сөз грекше екі сөзден құралған. *Psyche* — жан, *logos* — сөз (қазір «ілім» деп жүрміз — Ш. Е.) деген мағынада Яғни жан туралы сөз, жан туралы пән деген сөз болып шығады.

Жанды ешкім көрмесе де, жанның барлығында дау жоқ. Бірақ, сол жан деген не

нәрсе? Жанның не нәрсе екендігі туралы үш пікір бар. Үшеуі үш түрлі философия пікіріне негізделеді. Біріншісі — жан деген бөлек, өз алдына бір нәрсе дейді. Бұл баяғыдан бері келе жатқан пікір. Қазақтың, жан шыбын сияқты бір зат, өлгенде ауыздан ұшып шығып кетеді, ұйықтағанда мұрыннан шығып серуендеп жүреді-міс дейтін ертегісі осы пікірдің бір сәулесі.

Бұл жан денеден тіпті бөлек, өз алдына қандайда болса бір зат деген пікір «спиритуализм», яки «идеализм» деп аталады. Екінші пікір — жан дене іскерлігінің бір түрі дейді. Яғни жан деген жеке зат жоқ, жан деген дененің бір бөлігі деген сөз. Бұл пікір «материализм» деп аталады.

Үшінші пікір — ан деген жан көріністерінің жиынтығы дейді. Яғни жан деген ойлау, сезу һәм басқа барлық жан көріністерінің жалпы аты дейді. Бұл пікір «феноменализм», яки эмпиризм деп аталады. Қайткенменде, адамзат бұл күнге шейін жанның не зат екенін біле алған жоқ. Жанның не зат екені білінбеуінен жанның бар екеніне күмән қылуға болмайды. Жан бар. Барлығы сол, оның істері, көріністері бар. Акша қарда жосылып жатқан айқын ізге түссен, алдымызда аңның барлығына күмән қыламыз ба? Бұ да сол сықылды, жалғыз-ақ айырма мынау ізге түсіп зерттеп отырып, адамзат аңды баяғыдан бері соғып келсе де, жанға жете алған жоқ. Яғни істері, көріністері бойынша жанның не зат екенін қанша білгіш болса да, әлі күнге біле алғаны жоқ. Бірақ бұдан бала тәрбиесі ақсамайды. Баланың жанын жақсы тәрбие қылу үшін, жанды көзбен көріп, қолмен ұс-

тамай-ак, оның істерін, көріністерін жақсы тексеру жетеді.

Жан көріністерінің дене көріністерінен айырмасы

Жан көріністері мен дене көріністерінің арасында көп айырма бар. Бірінші. Сыртқы дүние заттарының бәрі, мысалы, қазан, дөңбек, құдық белгілібір орын алып тұрады. қандай зат болса да, орын алатыны бізге белгілі. Егерде бір заттың алып тұрған орнын өлшеген болсақ, пәлендей орын алып тұр дейміз. Өлшемеген болсақ, пәлен зат зор, не болмаса кіші, яки пәлен зат пәлен заттың не оң жағында, не сол жағында тұр дейміз. Сыртқы дүниедегі заттың өзі түгіл ол заттың өзі де белгілібір орын алады, яғни белгілібір орында болады. мысалы, жүру адамның ісі. Осы іс белгілі орында болмай ма? Әрине. Ал енді, жан көріністері белгілі орын тілемейді. Мысалы, біз бір ойымызды пәлендей орын тілеп тұр, яки пәлен ой пәлен ойдың оң жағы, яки сол жағында тұр деп айта алмаймыз. Жан көріністері жалғыз уақытпен ғана өлшенеді. Біз жан көріністері туралы, мысалы, ой туралы, пәлен уақытта болды, яки қазір ғана болып тұр деп айта аламыз. Бұл — бір айырма.

Екінші. Сыртқа дене заттары һәм көріністері сезім мүшелері арқылы білінеді. Мысалы, бір малды көріп, бір иісті иіскеп, жылылықты сезіп білеміз. Ал енді, жан көріністерін сыртқы сезімдермен білуге болмайды. Мысалы, ұялу деп аталатын жан көрінісін не көріп, не татып, қысқасы сезім мүшелерінің біреуі-

мен біліп бола ма? Әрине, жоқ. Біз екінші адамда болып тұрған жан көріністерін өзімізді өзіміз сынаумен ғана білеміз, мысал үшін ұялу деген жан сезімін алайық. Карсымызда отырған бір кісі бір орасан істі істеді де, қызарып кетті, біз осы кісіде ұялу жан көрінісінің болғанын біле қоямыз. Мұны қалай білдік? Ұят деген бір зат болып, көзімізге көрінді ме? Яки иіс болып мұрнымызға келді ме? Жоқ, бірі де болған жоқ. Біз жалғыз-ақ қарсыда отырған кісінің бетінде кенет қызылдық көрдік. Басқа еш нәрсе сезгеніміз жоқ. Олай болса, жаңа қарсыдағы адамда ұялу жан көрінісі болды деген білім бізге қайдан келді? Мұның мәнісі мынау — күндерде бір күн біз де, орасан бір іс істеп, жанымыз қысылып қалған. Яғни ұялған. Жанымызда осы ұялу көрінісі болып қалған уақытта бетіміз дуылдап, қып-қызыл болып кеткен.

Сонда біз білгенбіз ұялғанның не екенін. «Ә... Ә... Ә... жанда ұялу көрінісі болғанда бет қызарып кетеді» деп. Жаңа қарсымыздағы адам қызарғанда біздің оны ұялды дегеніміз осы, яғни ана адамның бетінде қызылдықты көргенде, біздің өз басымыздан кешкен іс есімізге түсе қалды, яғни біз өзімізді өзіміз сынай қойдық. Қысқасы, жан көріністерін адам сыртқы сезімдермен біле алмайды, өзін сынап қана біледі.

Үшінші. Сыртқы денеде бірнеше заттар, яки көріністер бір уақытта бола береді. Мысалы, денеде қан жүру, дем алу сықылды дене көріністері бір уақытта болып жатады. Бір-біріне бірінің бөгеті жоқ. Ал енді, жан көріністері бір уақытта болмайтыны бар. Олар бірінің

артынан бірі өтеді. Мысалы, біз бір уақытта екі ой ойлай аламыз ба? Жок. Кей уақытта олар бірінің артынан бірі нажағайдың жаркылдағанындай тез-тез келгенде, бізге осы ойлар, бірмезетте болған сықылды көрінеді. Бір-ақ бұл көрінуі ғана, шынында әрқайсысы әр уақытта, бірінің артынан бірі келіп жатыр.

Жан көріністері мен дене көріністері арасындағы байлам

Жан көріністері мен дене көріністері арасында қанша айырма болғанымен, араларында тіпті жақындық жок емес, қайта берік байлам бар. Дене жанға, жан денеге байлаулы, біреуінің біреуінсіз күні қараң.

Өзімізге мәлім — дене сау болса, жанымыздың ісі де сау, жақсы болады. Яғни ақылымыз түзу, мінезіміз дұрыс, қайратымыз берік болады. Егерде денеміз ауру болса, яки жұмыс қылып шаршаса, жанымыз да ауыр, жанымыз да шаршайды. Басқа ауру, мидың ауруы жан ісіне жаман әсер қылады. Нашар науа басты айналдырып, қанды дұрыс жүргізбей, денеге әсер қылады, жанға барып қол салады. Яғни жанның ісі шабандайды, бұзылады. Ой күңгірт тартады, сезім топастанады. Қайрат жасиды. Денең салбырап отырған кезде ыстық қою шайды ішіп жіберсең денен жадырап кетеді. Денең жадырап кеткен соң, жаның жадырап кетеді. Бұл мысалдармен біз жанның денеге байлаулы екенін көрсеттік. Ал енді, дене де жанға байлаулы, жан көріністері денеге қатты әсер береді. Адамның көз қарасы, дауысы, аяқ басуынан жанның қандай күйде екені көрініп-ақ тұрады. Қайғы

һәм ойлау денені жабықтырады. Қуаныш адамды күлдіреді. Бетке қан жүгіртеді. Ақынның: «Бетке шықпай қала ма жүрек ізі?!» дегені жанның жайын білетіндігі ғой. Қорыққанда дене дірілдеп, қан қашып кетеді. Аса қатты қорыққаннан, яки аса күшті қайғыдан бірнеше сағатта шаштары аппақ болып қалғандар да болған. Міне, жан көрінісінің денеге әсер беруі қандай дәрежеге жетеді!

Жан көріністерін үйрену жолдары

Әрбір нәрсені үйренудің белгілі түзу жолдары бар. Жан көріністерін үйренудің де жеке жолдары бар.

Өзін бақылау жолы

Жан көріністерін үйрену жолы бізше өзін бақылауда. Адам өз жанының көріністерін өзі бақыламаса, жан көріністерімен таныс болмайды. Мысалы, ашу, қуаныш сықылды жанымыздың көріністерін бақыласақ қана біз олардың қандай мінезде екенін һәм араларында қандай айырма бар екенін біле аламыз. Бірақ бір жан көрінісі сол жан көрінісі болып тұрғанда бақылау оңай емес. Себебі өзін бақылау деген сөз адамның, яғни жанының бір уақытта екі іс істеуі, әрі бақыланатын зат болуы деген болып шығады. Бұл істе де мүмкіндік аз. Бұған мысал алайық. Менде ашу кірген жан көрінісі болып тұр, яғни мен ашуланып тұрмын. Егерде мен осы ашуланып тұрғанымда, осы ашу көрінісін бақылай бастасам, яғни ашудың тууына не се-

беп болғанын қарастырсам, ашу деген қандай нәрсе екендігін ойлай бастасам, сол ашу бұрынғы күйінде тұра ма? Әрине, тұрмайды. Мұндай ойға кірумен ашудың күші кеми бастайды. Осы мен неге ашуланам деп ойлай бастасаң ашуың бітіп те қалады. Міне, өзін бақылаудың оңай емес екендігі осыдан көрінеді.

Әйткенмен де, жан көрінісі артық күшті болмаса, өзін бақылауға болады. Мысалы, жеңіл-желпі ашуланып отырған адам сол ашуының себебін тексеріп отыруға мүмкін.

Бірақ өзін бақылау деген сөздің шын мағынасы өткенді еске түсіру деген сөз. Мысалы, ашу кірген жан көрінісін бақылау үшін біз бұрын өткен бір ашуымызды, яғни бұрынғы бір ашуымыздың не себептен туғанын, қалай күшейгенін, қандай мінезді болғанын һәм қалай басылғанын еске түсірсек, сол уақытта біз ашу кірген жан көрінісін өзін бақылаған жолмен бақылаған боламыз. Өзін бақылау деген сөз бұл мағынада бұрын болып озған жан көріністерін еске түсіріп, тексеру деген сөз болып шығады. Адамға өзін өзі тексеру, өзіне өзі себеп беру деген ондай нәрселер емес. Өзін өзі тексеріп, хаталарын көруге адамның мен-мендігі бөгет болады. Әйткенмен де, адамның өзін өзі тексеруі оның жан тұрмысының өркендеуіне, түзу жолға түсуіне бірінші шарт. Өз хатасын көре білген адам, келешекте сол хатаны істемеске ұмтылады. Адамның өзін өзі, яғни өз хатасын өзі көре білуі оның жанының енді алға, қасиетті қияға ұмтылатын мінезі барлығын көрсетеді.

Міне осы себептен зор жазушылардың өздері жазған әсерлеріне көңілі толмайды. Қайта-қайта түзетеді. Жазаласа, өртеп те, жыртып та жібереді. Жалба-жұлба киім киіп, аш-жалаңаш жүретін, бұзақылық, күнә деген нәрсені білмейтін, дуаналардың өзі кеуделерін жұдырықтап:

Кешірс көр, құдайым,
Көп қой менің күнайым.

деп зарланулары өздерін тым тексеріп, кішкене хаталарын тым зор көріп жүрулерінен, жандары ұмтылатын қияның тым биік болуынан ғой. Дұрыс, адамның бәрі дуана болмағанмен, өзін тексермесе, адам ілгері баса алмайды. Өзінде ешбір кемшілік көрмей, хата таппай, өзіне өзі риза болып, мәз болып жүретін адам зор адам емес, шөбір адам болады. Жаны жабайы, ауданы тар болады.

Бақылау. Жан көріністерін үйренудің екінші жолы бақылау, яғни бір адамның өзінен басқа адамдардың жан көріністерін бақылауы. Бірақ біз жоғарыда айтып өткеніміз, жан көріністерін сыртқы сезімдермен бақылауға болмайды деп. Сондықтан басқа адамның жан көріністерін бақылау дегенде, оның жан көріністерінің сыртқы белгілерін бақылау, тексеру керек деп ұғу керек. Мысалы, біреудің пішініне, қозғалуына, сөзіне, жүріс-тұрысына қарап, бақылап, солар бойынша жан көріністерін тексереміз.

Біз егер өзін бақылау жолы мен өзіміздің жан көріністерімізді ғана бақылап, мына бақылау жолымен басқа адамдардың жан көріністерін бақыламасақ, біздің жан көрі-

ністері туралы біліміміз толық болмас еді. Сондықтан бұл бақылау әбден керек нәрсе. Бақылауы, байқауы көп адам бір адамның пішінінен, жүріс-тұрысынан, бір-екі ісінен, біраз сөзінен ол адамның қандай мінезді екенін біліп ала қояды. Мүмкін болғанша, тәрбиешінің пішіншіл, «физиономист» болуы керек.

Жан тәрбиесінің түзу болу шарттары

Жан тәрбиесінің, жан көріністерінің түзу, сау болуы үшін нерв системасының сау болуы шарт.

Нерв системасы

Жан тұрмысын жарыққа шығаратын жан мен дене арасында тіл қатшы болады. Құрал, жан мен денені бір біріне байлайтын байлам нерв системасы деп аталады. Нерв системасы екі бөлімнен тұрады: 1) Орда бөлім (ми жұлыны) һәм бұтақ бөлімі, яки «перифериясы». Нерв системасының бірінің түрі бастағы миы. Мидан он екі егіз нерв шығады. Бұл нервдер мидан шығысымен бұтақтанады, онан соң бір-біріне қосылады, бір-бірімен тоқылады. Барып-бары тағы бұтақталып, денеге жайылады. Бұлардың кейбіреулері теріге барып бітеді. Кейбіреулері сыртына шығып шоғырмаланып, құрал болып, аппарат болып бітеді.

Нерв системасының қызметі

Нерв системасының ағасы, биі — ми. Ми — жанның құралы. Жан ми арқылы сыртқы дүниеде һәм өз денесінде не болып жатқанын біледі. Миды жұмсап, жан денені қозғайды. Егер ми зағып болса, я зиянданса, адамның жан тұрмысы дұрыс болмайды. Мидың белгілі бір жері зиянданса, адамның қол аяғы қозғалмай қалады, яғни «паралич» болады.

Мұны біздің қазақ пері соққан дейді. Яки тілі, кеңірдегі сау болып тұрса да, сөйлей алмай, тілсіз болып қалады, яғни афазия ауруы пайда болады.

Ал енді мидан шыққан нервтар телеграмманың сымы сияқты мидан денеге, денеден миға бұйрық тасиды. Бұл нервтар қызметтеріне қарап, екіге бөлінеді. Біреулер әсерді сыртқы дүниеден, яки денеден ордаға, миға алып барады. Бұл нервтар сезу нервтары, яки ордаға ұмтылатын нервтар деп аталады. Бұл нервтар арқылы біз салқын, жытылық, жарық, дауыс сықылды сыртқы дүние көріністерін білеміз. Ал енді біреулері әсерді ордадан нерв ұшына алып барады. Бұлар қозғау нервтары, яки ордадан қашатын нервтар деп аталады.

Бұл нервтар арқылы біз қол, аяқ, бар денемізді қозғаймыз. Егерде бір мүшенің сезу нервтары кесілсе, мысалы, саусақтың, ол уақытта саусақ еш нәрсені сезбейтін болады. Егерде, мысалы, саусақтың қозғау нервтары кесілсе, ол уақытта саусақ тіпті қозғалмай қалады.

Нерв системасының саулығын сақтау

Жоғарыда айтылғаннан нерв системасының қандай нәзік һәм қандай қымбат зат екендігі ашық көрініп тұр. Олай болса, жалпы нерв системасын, әсіресе миды сау қылып ұстап, оған зиян келтірмеске керек. Мысалы, балаға миына зақым келтіретін ойын ойнатуға жарамайды. Және баланы басқа ұру жарамайды.

Балаға насыбай атқызуға, шылым тартқызуға болмайды. Біздің қазақтың кейбір атқа мінгендерінің жап-жас баласына шылым тартқызып, «қарағымның аузынан түтінді пәлен төредей шығаруын карашы!» деп қарқ-қарқ күліп мәз болатындары бар. Мұның нағандық, есерлік екендігінде не сөз бар? Балаға алкаголь, яғни мас қылатын арақ тұқымды нәрселерді ішкізудің дұрыс еместігі өз өзінен белгілі тұр.

Нерв системасының өсіру һәм берік қылу

Нерв системасының сау болуы керектігі сықылды, оның дұрыс өсуі һәм берік болуы да керек. Бар дененің жақсы өсуінің шарты денені тек жатқызбай жұмыс қылдыру болса, нерв системасының жақсы өсуінің һәм берік болуының шарты да сол. Нерв системасына, әсіресе миға істететін жұмыс сол мидың өсу дәуірлеріне тура келетін болсын. Есте болсын, адамның бар денесі бастапқы кезде өсуді ғана біледі. Біраздан қозғалымпаз һәм сезімпаз болады. Ұлғая келе ғана адамда есті тұрмыс басталады. Сондықтан балаға бастап-

қы кезде оның сыртқы сезімдерін ұлғайтатын һәм дене мүшелерін көп қозғалтатын жұмыстар істету керек. Сурет салдыру, жабыстыру (балшықтан түрлі заттар жасау) қол еңбегі һәм гимнастика сықылды. Мұнан соң бала өсе келе, оның істейтін жұмыстарын да тереңдете беруі керек. Қысқасы, нерв системасының тәрбиесі дененің өсуіне қабысып отыруға тиісті. Белгілі жолдармен басқыштап тәрбие алған ми сау, өткір һәм талмайтын берік болады. Миын іскер қылып үйреткен адам, қартайып, бар денесі қаусап іске жармай отырған күнде де, сау миы, дұрыс ойлы болады, ал енді, жасында қалжың болсаң, өскенде мылжың боларсың деген мақал ып-ырас.

Мидың қажуы һәм оны тынықтыру. Ми — дененің бір мүшесі. Ол жұмыссыздықтан сықылды жұмыстан да қажиды. Қажыған соң тынығуды керек қылады. Миды бет алдына жұмсай беру — күшін азайтады. Хатта оны паралич соғып, адам есалаң болып қалады. Денемен жұмыс қылсаңда, мидың өзімен жұмыс қылсаң да, мида бір у пайда болып отырады. Сол уды қан жуып әкетіп, миды тазартып отырады. Егерде жұмыс тым қатты болса, миға у тым көп жиналады да, қанның жуып алып кететін шамасы келмей қалып, нерв системасының бәрі уланады. Және миға қатты жұмыс істеткенде, қан миға ұмтылып, өзге дене ашығып қалады да әлсірейді, сола бастайды. Міне, осы себептен миға жұмыс қылдырғаннан кейін әр уақыт тынығып отыру керек.

Тынығу екі түрлі болады: Не біржола жұмысты доғару. Не болмаса, жұмысты жаңар-

ту. Жұмысты жаңартқанда да, яғни бір жұмыстың орнына екінші жұмыс қылғанда да, адам тынығады. Мысалы, көру жұмысынан сон (оқу, жазу) есту жұмысына көшсе (әңгіме тыңдау), бала әжептәуір тынығып қалады. Әйткенмен бұл тынығу, жұмысты бір-жола доғарып тынығуға жетпейді. Әсіресе жас балаларды жиі-жиі жұмыссыз тынықтыру керек. Ал енді тынығу уақытында бала не қылады? Бұған жауап беру үшін мынаны білу керек. Бала қозғалмай отыра алмайды. Баланы ең қажытатын нәрсе тек отыру. Сондықтан баланы тынықтыру дегенде, оны таза һауаға ойнату, таза һауада гимнастика жасату деп ұғу керек. Ойын һәм гимнастика туралы алдымызда тағы сөз қозғармыз.

ЖАН КӨРІНІСТЕРІН ТАП-ТАПҚА БӨЛУ

Жан көріністерін қанша түрлі болғанмен, оларды түп мінездері бойынша үш тапқа бөлуге болады: білу яки ақыл көріністері, ішкі сезім яки көңіл көріністері һәм қайрат көріністері. Қазақтың данышпаны Абай, бұл үш тапты ақыл, жүрек, қайрат деп атайды. Біз бір заттың яки көңіл көріністері һәм қайрат көріністері. Қазақтың данышпаны Абай, бұл үш тапты ақыл, жүрек, қайрат деп атайды. Біз бір заттың яки көріністің сынын белгілейміз, заттар яки көріністер арасындағы байламды яки айырманы табамыз. Бұл — ақыл ісі. Біз қайғырамыз, қуанамыз. Бұл — ішкі сезім ісі. Біз бір істі істемекші боламыз, бір мақсұтқа жетпекші боламыз. Бұл — қайрат ісі.

Жан тұрмысының бірлігі. Адамның жан көріністері үш тапқа бөлінгенімен, бұл үш тап бір-біріне жуымайтын емес, бұл таптардың арасында берік байлам бар. Яғни адамның жан тұрмысында берік бірлік бар. Екінші түрлі айтқанда, адам бір іс істегенде, осы үш тап жан көріністерінің үшеуі де қатынасады. Мысалы, біздің бір саусағымыз ауыр-

ды. Сонда біз сол саусағымыздың ауырғанын сеземіз. Бұл — ішкі сезім ісі. Саусақтың ауырған себебін тексереміз. Бұл — ақыл ісі. Сол ауруды жеңілдетуге, бітіруге, жазуға ұмтыламыз. Бұл — қайрат ісі. Ал енді, адамның әрбір ісіне осы үш тап жан көріністерінің үшеуі де қатынасатын болғандықтан, сол ақыл, ішкі сезім, қайрат үшеуін бірдей тең тәрбие қылу тәрбиешінің міндеті. Бір адамның осы үш тап жан көріністері тең болмай, біреуі таразыны басып билеп кетсе, ол адам бақытты болмақ емес. Бұл туралы данышпан Абайдың төмендегі сөзі шын дұрыс сөз.

Әуелде бір суық мұз — ақыл зерек.
Жылытқан тұла бойды асыл жүрек.
Токтаулылық, талапты шыдамдылық,
Бұл қайраттан шығады, білсең керек.
Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боласың елден бәлек.
Жеке-жеке біреуі жарытпайды,
Жол да жоқ жарыместі «жақсы» демек.
Ақыл да, ашу да жоқ, күлкі де жоқ.
Тулап, қайнап бір жүрек қылады әлек.
Біреуінің жөні жоқ біреуінсіз,
Ғылым сол үшеуінің жөнін білмек.

Ақыл көріністері яки жанның білуі. Әсерлену

Әсерлену ұғымы. Нерв системасы алып келген әсерді жанның ұғуы, андауы, әсерлену деп аталады. Жан алдымен білімді осы әсерлену арқылы алады.

Әсерлену көрінісі қалай болады?

Әсерлену көрінісінің болуы былайша: сыртқы дүниедегі бір зат біздің денемізге,

яғни нерв ұшына (периферия нервтарына) әсер қылады. Мысалы, дауыс, құлақ нервасына әсер қылады. Осы әсерді нерв орда нерваға, яғни миға алып барады. Ми осы келген әсермен әсерленеді, яғни мида бір андау пайда болады. Міне, осы нерв системасының алып келген әсері жанның андауы, әсерлену деп аталады.

Әсерлену көрінісінің болу шарттары. Жанның әсерлену көрінісі болу үшін төмендегі шарттар табылуы тиіс.

1) Әсер білінгендей күшті болсын. Яғни әсер тым әлсіз болса, яки тым күшті болса, әсерлену болмайды. Мысалы, бетке шаң қонды. Сол шаң беттегі нерв ұштарына, әрине, әсер бермей қоймайды. Бірақ бұдан әсерлену болмайды — яғни жан бетке шаң қонғанын білмейді, аңғармайды. Мұның себебі әсердің тым әлсіз болғандығы. Және әсер тым күшті болса да әсерлену болмайды. Мысалы, күшті дауыс құлағыңды тұндырады, шулатады. Бірақ одан жас дұрыс әсерлену ала алмайды.

2) Бір әсерден соң екінші әсерге шейін белгілібір уақыт өтсін. Яғни бірі арқылы бірі болған екі әсерден екі әсерлену болу үшін екі әсердің арасында белгілібір уақыт өтуге тиіс. Мұның мәнісі мынау: сыртқы бір заттын нерваға берген әсері тоқталған күнде де, нерваның өз өзінен біразға шейін қытығы басылмай тұрады. Сондықтан екінші әсер бірінші әсердің артынан іле-сала келсе, екі әсер қосылып кетіп, екеуінің де мінездері өзгереді. Мысалы, зырылдауық қатты айналғанда, бір дөңгелек болып көрінеді. Егерде сол зырылдауықты түрлі бояуға бояп, зырылдатсаң, ана бояу-

ларының бәрі көрінбей, зырылдауық сұр болып көрінеді.

3) Әсер миға барып жетсін, һәм жан миға келген әсерге іскерлігін жұмсасын. Егер әсер миға барып жетпесе, әсерлену болмайды. Мысалы, көру нервасын мидан айырсақ, жанда көру әсерленуі болмайды. Және миға келген әсерге жанның әсерлігін жұмсау шарт. Бұлай болмаса, яғни жанның іскерлігі басқа затта отырса, жанда әсерлену болмайды. Мысалы, біз бір қызық кітап оқып, яки қызу әңгімеге кіріп отырсақ, есіктен кірген адамды байқамаймыз.

Әсерленудің іші, күші һәм тоны. Әсерленудің сын сипаты әсерленудің іші деп аталады. Яғни біз бір сыртқы сезім арқылы болатын әсерленуден екінші сыртқы сезім туралы болатын әсерленуді айтамыз. Мысалы, біз дыбысты, түсті, иісті, дәмді бір-бірінен айырамыз. Және бір сезім арқылы болатын әсерленулердің де бірінен бірін айырамыз. Мысалы, қараны ақтан, жусан исін сасыр исінен айырамыз. Түрлі сезім арқылы алынатын әсерленулердің, хатта бір сезім арқылы алынатын әсерленулердің арасындағы айырма зор. Зорлығы сонша, оларды бір-бірімен салыстыруға болмайды. Мысалы, біз қызыл түс пен тәтті дәм арасында, яки жусан иісі мен адамның айғайы арасында, қандай айырма барын, яки қызыл түс пен сары түс арасында, тұзды дәм мен ащы дәм арасында қандай айырма барын айта аламыз. Себебі бұларды салыстыруға мүмкін емес. Бір әсерленудің сынын білу үшін, сол әсерленудің адам жанында болуы шарт. Мысалы, тума соқырға түстің не екенін, тума саңы-

рауға дыбыстың не екенін ұқтырып болмайды. Себебі олардың жаны дыбыстан, түстен әсерленіп көрген емес.

Әсерлену көрінісінің дәрежесі әсерленудің күші деп аталады. Мысалы, біз ауыр салмақ пен жеңіл салмақты, қатты дыбыс пен ақырын дыбысты айырамыз. Әсерленудің күші сыртқы әсердің күшіне байланулы. Сыртқы әсер күшті болса, әсерлену де күшті болады. Бірақ әсерлену дәрежесінің артуы әсер дәрежесінің артуына ылғи тура келіп отырады. Яғни әсер бір есе күшейгенде, әсерлену де бір есе күшейіп, яки әсер екі есе күшейгенде әсерлену де екі есе күшейіп отырмайды. Мысалы, бір қолға бір қадақ гiр ұстап тұрып, тағы бір қадақ гiр алсақ, салмақтың артқанын, яғни әсерленудің күшейгенін айқын сеземіз. Ал енді, егер біз қолымызға, бір пұт гiр ұстап тұрып, сол бір пұтқа бір қадақ гiр қоссақ, онда салмақтың артқанын тіпті сезбейміз. Күшею үшін әртүрлі әсерлену, әсердің әртүрлі өсуін тілейді. Мысалы, салмақ һәм дыбыс әсерленулері күшею үшін әуелгі әсердің үстіне жаңадан сол әсердің өзінің үштен бірі қосылуы шарт. Ал енді, жарық әсерленулері күшею үшін, яғни күшейгені сезілу үшін әсердің тағы жүзден бірі қосылуы шарт. Әсерленудің жұғымды яки жұғымсыз болуы әсерленудің тоны деп аталады. Мысалы, дыбыс әсерлерінің жұғымды һәм жұғымсызы бар. Бақырған дауыс жұғымсыз. Қоңыр үн жұғымды. Әсерленудің тоны көбінесе біздің денеміздің қандай күйде екенін көрсетеді. Дене сау болса, әсерлену жұғымды болады. Дене ауру болса, әсерлену жұғымсыз болады. Мысалы, ауру адамға ешнәр-

се ұнамайды. Нағыз жұғымды әсерленулер де оған ләззат бермейді. Кейбір аурулар тіліне бұрыш яки насыбай салғанда, хатта, аяғын кескенде аурудың не екенін сезбейді. Есалаң адам өз денесін өзі тас-талқан жараласа да, ауруды білмейді.

Әсерленулерді орындастыру яки локализация. Әсерлену орда нервада, мида, жұлында ғана болса да, денеміздің қай жеріне әсер болса, біз әсерленуді сол жерге алып барамыз. Мысалы, саусағымызды суық затқа тигізгенде, суық саусаққа әсер бергендіктен, біз суық әсерленуін саусаққа алып барып жапсырамыз. Яғни саусақ тонды дейміз. Міне, осы әсер денеміздің қай жерінде болса, сол жерге әсерленуді орындастыру яки локализация деп аталады.

Перцепция яки локализация әсерленуді туғызған себепті яки затты табу перцепция деп аталады. Мысалы, біз бір саусағымызды шокқа басып алып, күйдіріп алсақ, біздің жанымызда күй әсерленуі пайда болады. Сол уақытта біз алдымен қай жерде әсерлену болғанын табамыз (локализация). Онан соң не себептен бұл әсерлену болғанын, яғни саусақты шокқа басып алғаннан мынау әсерленудің болғанын ойлап табамыз (перцепция).

Апперцепция. Әсерленуді бұрынғы болған тәжірибелермен толықтыру апперцепция деп аталады. Мысалы, біз бір шағым кант көрсек, соның бір ақ зат екендігі туралы әсерлену алып, осы әсерленуді бұрынғы тәжірибемен, яғни канттың қаттылығы, тәттілігі һәм суға салғанда еритіндігін еске түсіріп толықтырамыз.

Перцепция мен апперцепция арасындағы байлам мынадай: перцепция неғұрлым күшті болса, апперцепция сонша әлсіз болады. Керісінше, апперцепция неғұрлым күшті болса, перцепция сонша әлсіз болады. Мысалы, бір затты ең алғаш көргенде, бізде перцепция күшті. Көп көргенде, апперцепция күшті. Ал енді, перцепция, апперцепцияны тіпті жеңіп кететін болса, ол уақытта адамда иллюзия, яғни сезім алдауы пайда болады.

Иллюзия (елес). Болып тұрған әсерленуді бұрынғы әсерлену жеңіп кеткенде болатын сезім алдауы. Келе жатқан бір кісіні екінші біреу деп ойлап қалу, шілікті қасқыр деп білу, міне, осылар — иллюзия. Аристотель тәжірибесі, яғни орта саусақ пен үсік саусақты айқастырып (ортаны үсіктің үстіне салып), екеуінің арасында бір домалақ нәрсені домалатқанда, әлгі бір домалақ нәрсенің екі болып көрінуі, бұ да иллюзия. Екі қолымызға екі ыдыс алсақ, екеуі бір-біріне тіпті ұқсас болса, екеуі де бір нәрседен жасалған болса, екеуінің салмағы да бірдей болса, бірақ екеуінің зорлығы екі түрлі болса, осы екі ыдысты біз екі қолымызбен көтерсек, бізге зор ыдыс жеңіл көрінеді. Мұның себебі — біз зор ыдыстың салмағы ауыр болатындығына әдеттенгенбіз. Зор ыдысты көтермекші болғанда, біз мұның салмағы ауыр ғой деп күшті көп даярладық. Бірақ күткеніміздей күшіміз көп жұмсалмай қалды. Сондықтан зор ыдыс бізге жеңіл болып сезіліп отыр. Міне бұл да иллюзия.

Бала әсерленулері мен ересек адам әсерленулері арасындағы айырма. Бала әсерленулері ересек адам әсерленулерінен көп айы-

рылады. Бала әсерленулері бастапқы кезде тұманды болады. Бала әсерлерінің ішін де, күшін де айыра алмайды. Және бала локализация, перцепция, апперцепцияны да жасай алмайды. Айталық, баланың қолы ауырады екен, бала құр жылайды, тынышсызданады. Яғни балада ауру әсерленулері болады, бірақ бұл әсерлену қай жерден болып отыр, оны білмейді, яғни әсерленуге локализация жасай алмайды. Және осы аурудың не себептен болғанын білмейді, яғни перцепция жасай алмайды. Балада апперцепция жоқ. Сондықтан қолын шокқа басып алады. Шыр ете түсіп, тағы апарып басады. Бұл әсерге бала бірте-бірте, әсіресе сипау һәм көру сезімдері арқылы үйренеді. Шокқа қолын көбірек басса, күйе қолда болғанын, өзі күйдірген шок екенін, шоктың күйдіретіндігін біледі.

ӘСЕРЛЕНУДІ БӨЛУ

Барлық әсерленулер екіге бөлінеді: жалпы сезім, яки дене әсерленулері һәм сыртқы сезім әсерленулері.

Жалпы сезім яки дене әсерленулері. Дене әсерленулері денеміздің қандай күйде екенін білдіреді. Дене әсерленулерін былай бөлуге болады: 1) ет әсерленулері (кесіп, соғып алғанда, ұйып қалғанда, шаршағанда, дем алғанда болатын әсерленулер). 2) нерв әсерленулері (нерваның соғуы, һәм ауруы, саулық һәм жадырау әсерленулері). 3) Тамақтану һәм қан жүру әсерленулері (ашығу, сусау, жүрек айну һәм жүрек ауырғанда болатын әсерленулер). 4) Дем алу әсерленулері. (түншыққанда, жөтелгенде, таза һауаға шық-

қанда болатын әсерленулер.) 5) Жылылық суықтық әсерленулер.

Бұл дене әсерленулері, адамның дене тұрмысына, болмаса, білу — ақыл тұрмысына артық пайдасы жоқ. Бірақ бұлардың дұрыс тәрбиеленуі адамның ақыл тұрмысында әжептәуір әсер береді. Мысалы, ерке болып, тым бетімен өскен бала, дене тұрмысы кішкене ғана бұзылса да, айталық, бір жеріне бір нәрсе тиіп кетсе де, кішкене жөтелсе де, жылап, тынышсызданып, мазаны алады. Бұл дене әсерленулерінің жақсы тәрбие алмағандығынан.

Сыртқы сезім әсерленулері

Сыртқы сезім алтау: көру, есту, иіскеу, тату, сипау, ет сезімдері. Осы алты сезім бізді сыртқы заттармен таныстырады. Яғни олардың түс, түрі, дәмі, исі һәм басқа сындары мен адам жанына түрлі білімді осы алты сезім береді. Бұлар түгел болмаса, адамның жан тұрмысы түгел болмақ емес. Бұл алтаудың ішінде адамның жаны үшін аса қымбаттары көру мен есту. Бұлардан соңғы сипау. Сипау ет сезімі. Ал енді, иіскеу мен тату сезімі жан тұрмысы үшін аса қымбат сезімдер емес. Бұлар көбінесе дене тұрмысына қызмет қылады.

Сыртқы сезімдерді тәрбие қылу. Сыртқы сезім адамның жан тұрмысы үшін аса қымбат болғандықтан, баланың бұл сезімдерін аса жақсы тәрбие қылу керек. Бірінші: бұл сезімдердің сау һәм берік болуына, екінші бұл сезімдердің өткір, терең, дұрыс болуына иждиһат қылу керек. Және бұл сезімдерді

тең тәрбие қылу керек. Бұлардың біреулері жақсы тәрбие қылынып, біреулері нашар тәрбие қылынса, жан тұрмысы да тегіс, бүтін болмақ емес. Онда да кетік-кемік болады. Енді сыртқы сезімді жеке-жеке тексерейік.

Көру. Көру құралы көз. Көз ұясы деп аталған шұңқырдың арт жағына мидан көру нервтары келіп бұтақтанады. Сыртқы дүниеден бір зат, яки бір көрініс көру нервтарына әсер береді. Нервілер бұл әсерді миға алып барып, миды оятады, мидан әсерді жан қабыл қылып алып, жанда көру әсерленуі болады. Таза көру әсерленулері екеу: жарық әсерленулері һәм түс әсерленулері. Бұлардан басқа тағы екі әсерлену бар: заттың қозғалысы һәм түрінен әсерлену, екінші түрлі айтқанда, зорлық һәм қашықтық әсерленулері ұзақ тәжірибелерден соң ғана болады. Бұл сөздің дәлелі мынау: тума соқыр адам, операция жасап доктор көзін ашып жібергенде, заттардың түрін айырмайды, дейді. Яғни, мысалы, заттардың қайсысы домалақ, қайсысы төртбұрышты екенін айырмаса керек. Және көзі ашылған тума соқыр заттардың қашықтығын да айырмайды, дейді.

Яғни заттардың бәрі көзге жап-жақын тұрғандай. Аяқ аттаса, соғылып қалатындай көрінсе керек. Тегінде жас бала да бастапқы кезде осы көзі жаңа ашылған тума соқыр сықылды болатын шығар-ау!

Баланың көру әсерлері. Баланың көру сезімі бірте-бірте көп тәжірибелер арқылы ғана ұлғаяды. Бастапқы кезде баланың көзі тіпті көрмейді, деуге болады. Жана туған баланың көзіне жақындатып, бір затты алып барсаң бала кірпігін де қақпайды. Тегінде баланың

ұзақ уақыт кірпік қақпауы — көрмегендіктен. Жұмыс қылған деп шаршай ма? Қажі ма? Әрине, жоқ.

Бала ең алдымен жарықты көреді, шамға қарайды, шамды жүргізсең, шамға ертіп көзін жүргізеді. Бірақ балада екі көзбен бір жерге қарау тез болмайды. Баланың бір көзі бір затқа қарағанда, екінші көзі екінші затқа қарап отырады. Яки бас бір жаққа бұрылғанда, көзі екінші жаққа қарап отырады.

Үшінші айға қарағанда ғана бала екі көзімен бір жерге қарай алады. Және бала бастапқы кезде көзін билеп, өзі тілеп, бір затқа қарай алмайды. Баланың көзін билеп, өзі тілеп қарай бастауы екінші айда басталады. Ал енді, үшінші, төртінші айда бала бақылап қарауға үйрене бастайды. Бұл уақытта баланың бар ісі заттардың түсін һәм түрін айыру болады. Үш жасқа шейін бала түстерді төмендегі тәртіппен айырып үйренеді. Сары, қызыл, қызыл-күрен, кара, ала қызыл, сұр, жасыл, көк. Түр айыру қиынырақ болғандықтан заттардың түрін бала кеш айырады. Әйел бала түстерді, ер бала түрлерді тезірек айырады деседі. Ал енді, заттардың қашықтығын айыру балаға өте қиын жұмыс. Алты айға толған бала кішкене саусақтарын жиып аламын деп айға ұмтылады. Бала заттардың қашықтығын көп тәжірибелерден соң ғана айыра бастайды. Екі жасқа қарағанда бала кәдімгідей көретін болады.

Көру сезімін тәрбие қылу. Көру сезімін тәрбие қылу дегенді алдымен көзді зиянды заттардан сақтау деп ұғу керек. Көзге шаң, түтін тигізбеу, көзді әлсін-әлсін жуып тұру, былық саусақпен ұстамау, уқаламау, шағы-

лыстырғандай жарыққа қаратпау, қараңғыдан жарыққа кенет шығармау керек. Және балаға нәрсені тым жақын алып келіп қаратпау керек. Көз бен нәрсенің арасы бес-он дүйімнен жақын болмасын. Жақын қаратып әдеттендірсең бала сығыр (близкорукий) болады. Яғни сығалап қарамаса, көрмейтін болады. Баланы нәрсеге түзу қаратпай, қисық қарату да зиянды. Баланың жүре алмай қалуы осыдан. Көру сезімін жақсы тәрбие қылу үшін көзді зияннан сақтау ғана жетпейді. Бәлкім, көру сезімінің күшті болуына күш жұмсау керек. Біз жоғарыдағы сөзден білдік,— бала тұрды, отырды һәм қашықтықты кеш айыратын көрінеді. Міне, тәрбиеші балада осы әсерленулердің дұрыс оянуына көмек көрсетуі керек. Яғни ояну үшін түрлі түсті топ, түрлі түсті қағаз һәм ағаш беру мақұл. Бұлармен бала түстерді айырып үйренеді. Ал енді, заттардың түрлерін айырып үйрену үшін балаға түрлі зорлықта һәм түрлі түрде қағаз һәм ағаш беріп, қағаздан түрлі зорлықта, түрлі түрде кескізіп үйрету керек. Көру сезімінің күшеюі, ұлғаюы үшін ең пайдалы нәрсе балаға сурет салғызу. Сурет салғызу баланың көру сезімін ұлғайту үстіне, әдемілік сезімін де ұлғайтады.

Көру сезімінің жан тұрмысына керектігі. Сыртқы алты сезім ішінде жан үшін ең қымбат осы көру сезімі. Жанымызда болатын барлық әсерленулердің екінші түрлі айтқанда, біз барлық білімнің төрттен үшін осы көру сезімі арқылы аламыз. Басқа сезімдер арқылы алатын білімдерді, әсерленулерді көру арқылы анықтауға ұмтыламыз. Мысалы, бір дыбыс естісек, сол дыбыс шығарған затты көргіміз

келеді. Хатта басқа сезімдерді жабайы, өтірікші көреміз. Көзбен көрмеген соң қойшы, дейміз. Адамның әдемілік сезімінің ұлғаяуында көру сезімі көп көмек көрсетеді. Әдемі түс, әдемі түр, жаратылыстың сұлу заттары, сұлу көріністері адамның әдемілік сезімдерін тереңдетпей қоймайды.

Есту сезімі. Есту сезімінің құралы құлақ. Мидан шығып, құлақта есту нервалары бұтақтанған. Бір дыбыс осы есту нерваларына әсер етеді. Әсерді нервалар миға алып барып, оны оятып, мидан жан қабыл алып, жанда есту әсерленуі болады.

Есту әсерленулері екі тапқа бөлінеді: шу һәм дыбыс. Белгілібір тәртіпсіз шыққан түрлі дыбыс жиынтығы шу деп аталады. Желдің зуылы, судың сылдыры, жапырақтың сыбдыры, күннің күркіреуі сықылды. Ал енді, белгілібір тәртіппен шыққан түрлі дыбыс жиынтығы тура дыбыс деп, яки музыкалы тон деп аталады. Әннің үні, домбыраның, қобыздың үні, адамның сөзі сықылды. Адам сөзі азғантай ғана негізгі дыбыстардан, яғни сол дыбыстардың бір-бірімен бір азғантай ғана негізгі дыбыстардың, яғни сол дыбыстардың бір-бірімен бір олай, бір бұлай қосылуынан тұрады. Қазақ сөзі жиырма төрт-ақ дыбыстан тұрады.

Баланың есту әсерленулері. Бастапқы кезде бала тіпті естімейді десе болады. Мысалы, жаңа туған баланың бесігі жанында айғай салып сөйлесең де, оянбайды. Баланың есту сезімі екінші, үшінші жетіде біліне бастайды. Төртінші жетіде бала күшті дыбысқа селт етпесе, оның мақау болғандығы. Үшінші, төртінші апта балаға бесік жыры әжептәуір

әсер етеді. Бұл уақытта бала дыбыстың жұмсақ, қонырын, қатты, тынышсызын айыратын болады. Төрт-бес аптада бала дыбыстың қайдан шыққанын біліп, дыбыс шыққан жаққа бұрылатын болады. Алты аптада дыбысты өзі тілеп тыңдайды. Бір жылдың аяғында дыбыстарды түгел айырып, сөздерді ұғып, қатты сөйлеудің тонын, ыңғайын да (ашулы сөз, жәй сөз) байқай алады. Екінші жасқа қарағанда бала сөз дыбыстарын өзі айта алатын болады.

Есту сезімін тәрбие қылу. Баланың есту сезімін тәрбие қылу алдымен оның құлағын түрлі зияннан сақтау деген сөз. Мысалы, баланы қисық, яғни еңкейтіп ұстау жарамайды. Себебі басқа шапшыған қан құлаққа зиян келтіреді. Қатты дыбыс, құлаққа суық тигізу, шомылдырғанда су жібермеу жарамайды. Құлақ ағып, яки басқа түрлі баланың құлағы ауыра бастаса, тез доктiрге емдету керек. Надан алдауыш дәрігерге емес, ғылым иесі дәрігерге. Әсіресе қызылшадан соң баланың құлағы ауырымпаз болады. Қысқасы, ауру білінсе-ақ емдету керек.

Баланың құлағын зиянын сақтаумен бірге баланың сақ құлақ болуына да көмек көрсету керек. Құлақтың сақ, естімпаз болуы үшін баланы түрлі дыбысты ести беруі шарт. Сондықтан ана баланың жанында ешбір уақыт үндемей отырмауы керек. Дұрыс, ол анасының сөзін ұқпайды. Әйткенмен де әдеттене берсін. Біз айтпай-ақ, баласы еш нәрсені ұқпаса да, баласын шын сүйген ана баласын айналып толғанып жатады ғой. Қысқасы, балаға қандай да болса, дыбыс естіртпей қою дұрыс емес. Бала жансыз заттардан шыға-

тын шуды, судың сылдырын, жібектің судырын, шөптің сыбдырын, темірдің қаңғырын һәм жанды нәрселерден шығатын дыбыстарды: жылқының кісінеуін, қойдың маңырауын, мысықтың мияуын, құстың шырылын ести берсін. Бала малдың дыбысына еліктегіш болады. Бала қошақанша маңыраймын, деп әуре болып жатады.

Баланың есту сезімін ілгерілету үшін музыка құралдарының үнін естірте беру керек. Домбыраға түрлі күй тартып отырсаң, алдыңда отырған бала тырс етпей, шын ынтасымен тыңдап отырмай ма? Баланың есту сезіміне аса көп әсер беретін бесік жыры. Баланы қолына алған, баланың бесігі жанына келген ана аузына тас салғандай үндемей отырмасын. Жырлай берсін. Бала сөзін ұқпаса да, күйінен әсерленеді. Жас балаға қазақтың «Әлди-әлди, ақ бөпем» деп басталатын бесік жырын жырлау керек. Бұл жырдың сөзі де, күйі де тәтті. Біраз естіген балаға жырлау үшін қазақ әйелі төмендегі бесік жырымен танысса игі болар еді.

БЕСІК ЖЫРЫ

Күнім, айым,
Еркетайым,
Бөлейін енді.
Тыста дауыл,
Жатқан ауыл.
Ұйқын келді,
Жұмсақ бесік.
Жылы төсек.
Жата қой, козым.
Әлди, бөпем,
Ұйықта, жұм көзін.

Құлыншақтар,
Козы, лақтар.
Бәрі-ақ ұйықтады.
Сен жұлдызым,
Сен көз нұрым.
Кір тәтті ұйқыға.
Сая жайым,
Балақайым.
Соксын дауыл, жел.
Болма алаң,
Сүйген анаң.

Сақтар, анык біл.
Беу-беу, бөпем,
Беу-беу, бөпем,
Әлди-әлди-ай.
Сәулем, еркем,
Күні ертең
Толарсың сен-ай.
Пісіп алмам,
Толып бағлан,
Жүгіріп жүрерсің.
Сұлу сүйрік,
Жорға жүйрік,
Тайға мінерсің.
Қара жарғақ,
Түлкі тымақ,
Шокитып киерсің.
Қуанып, қалқам,
Ерке марқам,
Қысып сүйермін.
Мініп тұлпар,
Алып сұңқар,
Тауға кетерсің.
Сен боп сөзім,
Жасты көзім,
Сағынып күтермін.
Қуып бакыт,
Тілеп тахыт,
Жолдар шегерсің.
Жүрек жара,
Мен бишара,
Жастар төгермін...
Қайнап қаның.

Батыр жаның
Ерікке ұмтылар.
Сен еріме,
Жас беріме
Қарсы кім тұрар?!

Алмас қылыш,
Найза, құрыш,
Белге буарсын,
Сен сырттаным,
Арыстаным,
Жауды қуарсың,
Туған жерден,
Өскен елден.
Ерге не қымбат?
Жас жолбарыс,
Жаумен алыс!
Шаңға, қанға бат!
Айбатыңды,
Қайратыңды.
Көріп, қарап анаң,
Төгіп жасың,
Жайып, шашың,
Тілер: «Бол аман!»
Ұйқың қатты,
Ұйқың тәтті.
Қозым, құлыным.
Жанымда сен,
Тәнім де сен,
Қарашығым-ай,
Әлди, бөпем,
Әлди, бөпем,
Әлди, әлди-ай!

Ескерту. Бұл өлең бірінші басылымнан алынып отыр. Әлдебір себебтерден Ташкент басылымына енгізілмепті.

Ш. Е.

Есту сезімінің жан тұрмысына керектігі. Адамның дыбысы жан тұрмысына байлаулы. Жан шат болса, дауыс та шат шығады. Жан күңгірт болса, дауыс та күңгірт. Жанның те-

рең түкпірінде жатқан ойларды, жүректің жеті қабат астында жатқан ыстық сырларды ашып, шешіп беретін адам сөзінен дүниеде не қымбат нәрсе бар? Міне, бізді адамның жанымен шын таныстыратын нәрсе осы есту сезімі.

Бізді сыртқы жаратылыспен таныстыратын да осы есту сезімі. Біз егер, жануардың шулауы, күннің күркіреуі, судың сылдыры сықылды жаратылыстың түрлі үнін естімесек, жаратылыс бізге жансыз, мылқау болып көрінер еді.

Есту сезімі адамның көру сезіміне де көп көмек көрсетеді. Көз нәрсенің сыртын көреді. Құлақ бізге бір заттың ішін, жанын шешіп береді. Грек данышпаны Сократ алдында тұрған кісіге: «Қане сөйлеші! Мен сені көрейін» дейді екен. Мылқауға қарағанда тума соқырдың ақылды, құлықты болуы һәм оның жанының, жүрегiнiң жұмсақ, нәзік болуы осыдан. Адамның әдемілікті сүю сезімін тереңдететін де осы сүю сезімі. Әдемі ән, сұлу күй бойды билеп, денені балкытып, адамға тірек терең ой салмай ма?

Құлақтан кіріп, бойды алар,
Тәтті ән менен мұңды күй.
Жүрекке терең ой салар,
Әнді сүйсен менше сүй.—

дейді Абай. Күй адам жанын белгілібір күйге түсіреді. Шат күй шаттыққа, мұңды күй мұңға батырады. Кісі өлгенде өлім күйі, тойда — қуаныш күйі, соғыста адамды есалаңдандырып, көтеріп жіберетін соғыс күйі ойнауының мәнісі осы. Грек елінде бір әдемі ертегі бар. Орфей деген күйші күйімен, әнімен тағы аңдарды ұйытып алады екен. Қазақтың әдемі

ертегісінде Қорқыт қайда барса да алдынан кез келе берген көрден, яғни жанын жеген өлім туралы ойдан құтылам ба деп, тоқтаусыз қобыз тартатын болыпты.

Қысқасы, баланың жаны кетік болмай, бүтін болсын десе, тәрбиеші баланы әбден, жырдан, музыкадан қашырмасын.

Сыйпау сезімі. Сыйпау сезімінің құралы адамның терісі. Мидан һәм жұлыннан шығып, сипау нервалары теріге келіп бұтақтанады. Сипау нерваларының көп жиылған жері — қол. Қол болғанда, саусақтардың ішкі жағы, бас терісі. Мұнан соң — алақан, тілдің ұшы, ерін, мұрынның ұшы, саусақтардың сыртқы жағы, табан һәм жақ терісі. Сипау сезімінің әлсіз жағы — арқа.

Сыйпау сезімі арқылы біз заттардың үстін, яғни қаттылығын, тегістігін, бұдырлығын, өткірлігін, топастығын һәм ыстықтығын, жылылығын, суықтығын білеміз.

Баланың сыйпау сезімін жақсы тәрбие қылудың керектігінде дау жоқ. Сыйпау сезімін тәрбие қылу үшін алдымен сыйпау сезімінің құралы — теріні түрлі зияннан сақтау керек. Теріні кір басып кетсе, сыйпау сезімі топас болып қалады. Екінші — балаға түрлі нәрсе бере беру керек. Сыйпау сезімі тәрбие алса, тіпті өткір болады. Мысалы, кассада отырған адамдар саусағымен бір сыйпап жіберіп, қағаз ақшаның асылы мен жасығын айыра қояды. Соқырлар қолымен ақшаларды һәм жазылған қағаз бен жәй қағазды айыра біледі.

Сыйпау сезімінің адамға қымбаттылығы сонша, адамның көрген я естіген нәрсесін ұстап көргісі келмей қоймайды.

Ет сезімі. Ет сезімінің құралы — терінің астындағы ет. Етке келіп тараған қозғау нервдары бар. Ет сезімі арқылы біз өз денеміздің қандай халде екенін, яғни қозғалып тұр ма, тек тұр ма, қозғалғанда қалай қозғалып тұр, тек тұрғанда қалай тек тұр, — міне, осыны білеміз. Бұл бір. Екінші — ет сезімі арқылы түрлі заттардың салмағын білеміз.

Баланың еті өзінің ойынымен, секіру, жүгіруімен өседі һәм бекиді. Сондықтан баланың еті жақсы өсіп, берік болсын деген тәрбиеші баланы ойынан қыспауы керек. Ал енді, бала мектепке кіріп, сабақ оқи бастағанда оған әлсін-әлсін гимнастика жасату керек.

Бірақ гимнастиканың шарттары бар. Сол шарттар табылмаса, гимнастикадан пайда орнынан зиян шығады. Мысалы, гимнастика лайықты киімде, таза һауада өткізілсін. Әсіресе гимнастика бір міндетті іс сықылды, сабақ сықылды болмасын. Мұндай гимнастикадан бала безіп кетеді.

Ет сезімі адамның жан тұрмысы үшін, яғни адамның білімін арттыруына көп көмектеседі. Бізді сыртқы дүниедегі заттар туралы толық білімді болуымызға осы ет сезімі себепші. Заттардың түрін һәм салмағын біз осы сезім арқылы білеміз.

Иіскеу һәм тату сезімдері. Иіскеу сезімінің құралы — танаудың терісі. Сол теріде иіскеу нервдары бар. Ауада ұшып жүрген иіс сол нервдарды қытықтап, одан әсер миға барады. Иістің арнап қойған аттары жоқ. Иіс не заттан шыққа, сол заттың атымен жүргізіледі. Мысалы, сасырдың иісі, жұпардың иісі деген сықылды.

Тату сезімнің құралы — тілдің үсті. Сол тілдің үстіне тату нервтері тараған. Негізгі дәмдер мыналар: тәтті, қышқыл, ащы, тұзды, тұшы.

Иіскеу һәм тату сезімдері адамның жан тұрмысы үшін аса қымбат сезімдер емес. Бұлар денемізге қызмет қылатын сезімдер. Бұл сезімдер басқа ішкі сезімдерді оятуға ұста болады. Мысалы, жақын адамның исі сіңген бір нәрсені иіскесең, әлгі адамың есіне түсе қалады.

Жас бала қолына түскен нәрсенің бәрін аузына апарып салады. Мұның себебі — балада ең алдымен оялатын осы тату сезімі. Бала қолына түскен нәрсені татып білмекші болады. Баладан татудан соң оялатын сезім сыйпау. Біраздан кейін көру һәм есту, бәрінен соң иіскеу сезімі оянады.

АБАЙ

Адам жанына әсерлену болу үшін жалғыз әсерлену ғана емес, барлық жан көріністері болу үшін бір шарт бар. Ол шарт — абай. Абай дегеніміз сыртқы дүниедегі бір затқа, яки ішіміздегі бір жан көрінісімізге — ойға, ішкі сезімге, қайратқа жанның төнуі, нүктеленуі деген сөз. Абай болмаса, біз сыртқы заттардан әсер алып, олармен таныса алмаймыз. Ойымыздың дұрыс, ашық болуы, ішкі сезімдеріміздің жанды болуы, қайратымыздың түзу бет алуы осы абайға байлаулы.

Абайдың түрлері. Абай төмендегі түрлерге бөлінеді: 1) әсер берген заттың, яки көріністің мінезіне қарап екіге бөлінеді. Еріксіз абай һәм ерікті абай. Біз тілемеген уақыт-

та, яки тілегімізге қарсы бір нәрсе біздің абайымызды еріксіз тартса, міне осындай уақытта болатын абай еріксіз абай деп аталады. Мысалы, біз шын ынтамен бір кітап оқып отырмыз. Абайымыз кітапта. Кенет үй артында біреу ән шырқай бастады. Сонда осы ән біздің абайымызды кітаптан еріксіз тартып алады. Ал енді, егер біз өзіміз тілеп, бір нәрсеге абайымызды өзіміз аударсақ, міне, осындай уақытта болатын абай ерікті абай деп аталады. Мысалы, біз қазір бір өлеңді жаттап алайыншы деп жаттап отырғанда, абайымызды өз еркімізбен өлеңге жұмсап, жан жақта сөйлеп жатқан сөздерді естімейміз.

2) Абай табандылығына қарай екіге бөлінеді: табанды абай, табансыз абай. Бір затқа қажымай қадалған абай табанды деп аталады. Мысалы, жан-жаққа көз, құлақ салмай, бар дүниеден безіп, үйрену үшін бір әнді қайта-қайта домбыраға салып отырған жігіт те табанды абай болып отыр. Ал енді, бір затқа тұрақтай алмай, бірінен біріне секіретін абай табансыз абай деп аталады. Өзі бір әнді домбыраға салып үйренем деп отырып, біресе сөзге кірісіп, біресе домбыра тартып отырған жігіт табансыз абай болып отыр.

3) Абайды тарататын заттың тұқымына қарап, абай екіге бөлінеді: ішкі абай һәм тысқы абай. Сыртқы дүние затына жұмсаған абай сыртқы абай деп аталады. Өзіміздің бір жан көрінісімізге жұмсалған абай ішкі абай деп аталады.

Баланың абайы. Баланың абайы ересек адам абайынан көп төмен. 1) Баланың абайы ерікті емес, еріксіз. Яғни бала өзі тілеп, абайын бір нәрсеге байлай алмайды. Бір нәрсе

еріксіз тартса, сонда ғана бала абайлы бола алады. 2) Баланың абайы ішкі емес, сыртқы. Яғни бала сыртқы заттардан ғана абайлы бола алады. Өз жанында болып жатқан көріністерге абайлы бола алмайды. 3) Баланың абайы табансыз. Бала бір нәрсеге табанды абайлы болам десе де, бола алмайды. Бір нәрседен екіншіге әпсете ауып жүре береді. Жас бала жеңсікқой, әуесқой деп қазақ дұрыс айтады. Балада табанды абай он бір, он екі жасында ғана бола бастайды.

Абайдың қымбаттылығы һәм оны тәрбие қылу жолдары

Абай — жан тұрмысының негізі. Бала абайлы болмаса, еш нәрсе ұқпайды һәм еш нәрсе үйрене алмайды. Абай осындай қымбат болса, сөз жоқ, оны тәрбие қылу керек. Тәрбие қылу жолдары мыналар: 1) Әсер күшті болса, бала еріксіз абайлы болады. Мысалы, мұғалім қатты сөйлесін, тақтаға жазғанда айқын қылып жазсын, балаға көрсететін суреттің бояуы ашық болсын. Балаға кеспелі әліп бидің берілетін себебі осы. Және есте болу керек. Әсер неғұрлым күшті болса, абай да сонша күшті болады дедік қой. Ал енді, сол әсердің өзінің күшті болуына бірнеше шарт бар. Бірінші — әсерді қабыл алуға сыртқы сезімдер неғұрлым көп қатынасса, әсер сонша күшті болады. Сондықтан балаға бір нәрсені білдірмекші болғанда, сол нәрседен әсер алуға баланың көп сыртқы сезімдерін қатынастыруға тырысу керек. Мысалы, баланы бір затпен таныстырмақшы болсаң, сол зат туралы сөйлеп қана қоймай, алып келіп балаға көрсет, көрсетіп қана қой-

ма, сол заттың суретін салдыр, суретпен ғана қанағаттанба, балаға балшықтан сол затты жасат. Әсердің күшті болып, абайды көп тартуының бір шарты осы. Екінші — әсерді қабыл алу денеге қолайсыз болмасын. Денеге қолайсыз болса, әсердің күші бітеді. Әсердің күші бітсе, абай бітеді. Мысалы, бір нәрсеге қанша абайлы болып отырсаң да, отыруың қолайсыз болса, абайың бітіп болады. Баланы партаға жатқызбау, таяндырмаудың керектігі осыдан.

2) Әсер жеке болсын. Егер біздің көз алдымызда бір ғана зат тұрса, біз сол затқа абайды көп жұмсап, тексеріп қараймыз. Егер бірнеше зат тұрса, абайымыз бытырап, жақсы қарай алмаймыз. Бір әсермен әсерленіп, соған абайын жұмсап отырып, екінші әсерден өзін тиып қалу балаға тіпті болмайтын жұмыс. Бала бір әсерден бір әсерге тез көше береді. Сондықтан балаға сабақ берген уақытта баланың алдына оның абайын бөлгендей, беріліп отырған сабаққа жанасы, қатысы жоқ ешнәрсе тұрмасқа тиіс. Балада жақсы отырсам, жақсы оқысам, молдадан мақтау, сый аламын, жаман болсам, молдадан таяқ жеймін, ұрыс естимін деген ой да болмасын. Мұндайы болса, баланың абайы соған жұмсалып, мұғалімнің беріп отырған сабағын білейін деген шын ынтамен тындамайды.

3) Әсер жаңа болсын. Әсер неғұрлым жаңа болса, абайды сонша көп таратады. Бір нәрсе қанша жат, қызықты болғанмен, көз алдымызда тұрса, біраздан кейін ол біздің абайымызды оятпайтын болады, біз оны байқамайтын боламыз. Сондықтан бала абай-

лы болсын десең, балаға әсерді жаңалап беріп отыру керек. Мысалы, бір сабақтың артынан екінші түрлі сабақ. Қазақтың ендігі жас балалары баяғы күн шыққаннан күн батқанша балдырған жас балаларды қалғытып, мүлгітіп, әлбісін-ә. әлбісін-һәй, әлбүтүр-у дегізіп шұлғытып қоятын надан молдалар заманында тумағанына қанша шүкірлік қылса да аз-аз! Түрлі сабақты ауыстырып отыру ғана емес, бір сабақтың өзін де түрлендіріп, жаңалап беруге болады. Мысалы, бір харіппен таныстырғанда, мұғалім әуелі харіпті көрсетіп, онан соң харіптер ішінен тапқызады, онан соң жаздырады. Қысқасы, баланың абайы сөніп қалмас үшін әсерді жаңалап отыру керек. Бірақ түрлендіргеннің жөні осы екен деп, үсті-үстіне бастырмалай беру жарамайды. Онда бала біреуіне абайын тоқтата алмай қалады. Міне, баланы түрлі ойыншыққа көміп тастаудың дұрыс еместігі осыдан. Жаңа бастаған жас балаға бес-он минуттан артық сабақ беру дұрыс емес.

4) Жаңа алынатын біліммен ескі білімнің қатынасы болсын. Біз өзіміздің таныстарымыз яки туыстарымыз туралы сөз естісек, абайымызды жұмсап, құлақты түріп тыңдай қаламыз. Егер жат кісілер туралы сөз болса, тыңдамаймыз. Міне, балаға білім бергенде жақыннан алысқа, таныстан жатқа көшіп, жаңа білімді ескі білімге байлап беру керек. Мысалы, балаға дыбыстарды айыртқанда, балаға таныс сөздерді алып, дыбыстарға айырту керек. Жағрапия оқытқанда, туған ауылдан бастау керек.

5) Болашақ әсерге даярлану болсын. Яғни бір нәрсені күтіп барып жолықтырсаң, сол

нәрсеге абай күшті болады. Сондықтан мұғалім балаларға жаңа бір нәрсені білдірмек болғанда, балаларды күткізіп, даярландырып қойсын. Мысалы, сұрауды жалпы сыныпқа берсін. Сонда бар сынып құлағын түріп тұрады.

Абайлы болмау себептері. Жоғары айтқан шарттар табылмаса, адам абайлы болмайды. Олардан басқа абайлы болмаудың тағы мынадай себептері бар:

1) Дененің һәм жанның шаршауы. Жұмыс қылып дене шаршаса, яки бір істен жан шаршаса, адамда абай болмайды. Сыныпта отырғанда баланың тез шаршауы оның ақылының жұмыс қылуынан, әсіресе тек отырудан, науаның бұзылуынан. Сондықтан сабақ уақытында балалар абайлы болмай бастаса, мұғалім дереу балаларды босатып, жүгіртіп, ойнатып, сыныптың науасын жаңартуы керек. Бір сабақтың ішінде де балаларды тұрғызып, отырғызып, гимнастика жасатып, ән салдырып алуға болады. Мұндайда бала сергіп қалады. Ән мен гимнастиканы бір өткізуге де болады. Бір сағаттық сабақтың орта кезінде солай істелсе, балалар тіпті көтеріліп қалады.

Мысалы, балалар қосылып айтады ¹.

Баяғыда болыпты тоғыз тонкылдақ.
Тоғыз, тоғыз, тоғыз тонкылдақ.
Олар ішпеді, жемеді,
Қарнымыз ашты демеді.
Бір уақыт істеді былай.
(Дегенде қолдарын жоғары көтереді).
Құрсақтары тоғыздың тоғыз қоркылдап,

¹ У дедушки Якова семеро детей. Әнімен.

Тоғызы, тоғызы тоғыз корпылдап.
Сонда да олар жемеді.
Жыртын-жыртын күледі.
Сөйтіп істеді былай.
(Дегенде екі қолын қанаттай жаяды).
Жата берді тоғызы тоғыз тонқылдап.
Тоғызы, тоғызы тоғыз тонқылдап.
Олар ішпеді, жемеді.
Бәрі де аштан өледі.
Өлгенде істеді былай.
(Дегенде екі қолды төмен жібереді).

Мұғалімдер қолайлы тапса, осы өленді айтқызып, гимнастика жасатар. Әрине, бұл өрнек үшін ғана.

2) **Жанның толқындалып тұруы.** Яғни бір іспен, яки бір уақиғамен жан толқындалып тұрса, жанда абайлы болмайды. Толқын басылып, жан тыныштануы керек. Мысалы, ойнап, жүгіріп, ән салып тоқтасымен бала абайлы бола қоймайды. Мұғалім осыны ескеруі керек.

3) **Абайлы болмаудың үшінші себебі бейғамдық (рассеянность).** Бейғамдық тума да болады. Жүре де болады.

Бейғамдық екі түрлі. Тіпті ешбір нәрсеге абайын тоқтата алмайтын адамның бейғамдығы һәм бір нәрселерге абайлы болып, басқа нәрселерге абайлы болмайтын адамның байғамдығы. Бұл екі бейғамдықтың бастапқысын бір ауру деп айтуға болады. Бұл терең, ұзақ тәрбие тілейді. Ал енді екіншісін зиянды бейғамдық данышпан адамдарда көп ұшырайды.

Жоғарыда саналған абай түрлерінің ішінде адамға ең қымбаты, адамның терең толық білімді болуына себепші болатыны, сөз жоқ, ерікті абай. Сондықтан тәрбиеші күшін ба-

ланың ерікті абайының өркендеуіне жұмсау керек. Ерікті абайды өркендету әсіресе жоғарыда айтылған абай шарттарын орындаумен табылады.

СУРЕТТЕУ

Суреттеу ұғымы. Бір заттан яки көріністен болған әсерлену, зат яки көрініс жоғалса, ол да, яғни әсерлену де тоқтайды. Бірақ әсерлену өзі тоқтағанмен, жоғалғанмен, оның жанда өзі болады. Яғни жанда заттың яки көріністің суреті болады. Мысалы, біз жазды-күні көрген кемпір қосағын қысты күні суреттей аламыз. Міне, осы заттың, өзі бізге әсер беруден тоқтаған күнде де, біздің ой менен жанымызда сол затты тірілте алуымыз сол заттың суретін көз алдымызға алып келуіміз суреттеу деп аталады.

Суреттеу мен әсерлену арасындағы айырма. Суреттеу мен әсерлену арасындағы айырмалар мынадай:

1) Әсерленудің болуына жан да, дене де гатынасады. Ал енді суреттеу жалғыз жанның ғана ісі. 2) Әсерлену, әсер беріп тұрған зат болса, болады. Зат жоғалса, тоқтайды. Ал енді, суреттеу қайта зат жоғалса, болады. 3) Суреттеудің күші әсерленудің күшінен кем болады. Мысалы, күн күркіреуді есту бар. Күн күркіреуді еске түсіріп, оймен суреттеу бар, күн күркірегенін ойлап, суреттеп отырғанда, біз естіп отырғандай қорқамыз. Ал енді, суреттеудің күші әсерленудің күшіне жетсе, ол уақытта суреттеу ауруға айналады. Аурулы суреттеу галлюцинация деп аталады.

Галлюцинация: бізге ешбір әсер бермеген бір затты яки көріністі суреттеу деген сөз. Бұл адамның миы, жаны сау болмағандықтан болады. Мысалы, өлген адамды көру, жын, пері көру, әлде қайдағы бір затты көру, жоқ дауысты есту сықылды қазақтың баксы, балгерлері осы галлюцинация ауруларына ұшырағандар ғой.

Суреттеулердің бөлінуі. Суреттеулер ауданына қарап екіге бөлінеді: жалқы суреттеу һәм жалпы суреттеу. Егер біз жалқы бір затты суреттесек, жалқы суреттеу деп аталады. Мысалы, Сәрсембай деген бір жалқы адамды суреттеу болады. Ал енді, біз бір-біріне ұқсас, тұқымдас көп затты суреттесек, жалпы болады. Мысалы, жалпы сиырды суреттеу жалпы суреттеу болып шығады.

Суреттеулер ішіне қарап тағы екіге бөлінеді: жабайы һәм күрделі суреттеулер. Заттың өзін емес, сынын ғана суреттеу жабайы суреттей деп аталады. Мысалы, қаралықты яки қызылдықты суреттеу сықылды. Ал енді, затты барлық сындарымен суреттеу күрделі суреттеу деп аталады. Мысалы, кара сиыр, жирен атты суреттеу сықылды.

Баланың суреттеулері: Бір затты дұрыс суреттей алу үшін сол заттан адам жанында көп әсерлену болу шарт. Егер бір заттан бірлі жарым ғана әсерлену болса, ол уақытта заттың барлық сыны жанда қалмайды. Баланың әсерленулері әлсіз. Бұл — бір. Сыртқы заттармен бала жаңа танысып келеді, яғни балада әсерлену әлі көп болған жоқ. Бұл — екі. Міне, осы сабақтардан бастапқы кезде баланың суреттеулері дұрыс болмайды. Жас балада бір заттан әсерлену болғанда, заттан түгел әсер-

лену емес, сол заттың балаға жат көрінген сынынан ғана болады. Мысалы, қанттан әсерлену алғанда, қантты ақ зат деп емес, түрлі тәтті бір зат деп қана біледі. Сондықтан ол, екеуі де тәтті болғандықтан қант пен кәмпитті айыра алмайды.

Балада дұрыс суреттеу болу үшін оның жанында көп һәм ашық әсерленулер болу шарт. Сондықтан тәрбиеші баланы көп заттан әсерлендіруге, әсерлендірген соң дұрыс, һәм ашық суреттеуге иждиһат қылу керек.

Суреттеулер ассоциациясы

Біздің жанымызда сансыз көп суреттеулер бар. Осы суреттеулер қанша көп болғанмен, біз оларды бір-біріне араластырып, шатыстырып алмаймыз. Мұның себебі біз суреттеулерді байлам-байлам қылып байлаймыз да, жанымыздың әр түкпіріне тастаймыз. Бізге бір байламның ішіндегі бір суреттеу керек болса, сол суреттеуді алып келеміз. Бұл суреттеу анау өзімен бірге байлаулы тұрған суреттеулерді бірге ала келеді. Міне, осы суреттеулерді бір-біріне байлау суреттеулер ассоциациясы деп аталады. Бірақ суреттеулерді бет алдына бір-бірімен байлай беруге болмайды. Байлаудың, яғни ассоциацияның белгілі жолдары бар. Олар: 1) Жақындық ассоциациясы. 2) Тұқымдастық ассоциациясы.

Жақындық ассоциациясы

Бір уақытта, яки бірінің артынан бірі болған әсерленулерді біз бір байлам қылып тастаймыз. Яғни сол бір уақытта, яки бірінің ар-

тынан бірі болған әсерленулердің біреуін суреттегенде сонымен бірге байланған әсерленулер өздері келіп суреттеледі. Жақындық ассоциациясы дегеніміз осы. Жақындық ассоциациясы екі түрлі болады: 1) Көршілестік ассоциациясы һәм, 2) замандастық ассоциациясы.

Көршілестік ассоциациясы: біз бір затты суреттесек, сол заттың жанында тұрған басқа заттарды да суреттемей қоймаймыз. Мысалы, біз киіз үйдің оң жақ босағасында тұрған кебежені суреттесек, соның жанында тұрған қазан, ошак, шелек, астау өздері ана кебежеге еріп келіп суреттеледі.

Балада осы көршілестік ассоциациясы күшті болады. Мұның себебі бала басқа сыртқы сезім құралдарына қарағанда көзді көп жұмсайды. Балаға не нәрсе үйретсек те көрсетіп (наглядно) үйрету керек екендігі осыдан. Балаға берілетін кітаптың ірі харіппен басылуы ұнайды. Көршілестік ассоциациясы балаға әсіресе жағрапия оқығанда көп көмек көрсетеді. Картадан бала бір жерді атаса, соның жанындағы екінші жер көз алдына елестей қалады.

Замандастық ассоциациясы. Бір уақытта яки бірінің артынан іле сала болған суреттеулердің бірі келсе, басқалары да соған еріп келеді. Мысалы, біз ұстау үшін бір атқа құрық салғанымызды суреттесек, аттың үркіп кеткендігі, біраз барып тоқтағаны, біздің жүгендегеніміз өздері келіп суреттеледі. Замандастық ассоциациясы балаға, әсіресе тарих оқығанда көп көмек көрсетеді. Бір нәрселерді, мысалы, өлең жаттағанда да біз осы замандастық ассоциациясымен пайдалана-

мыз. Яғни белгілібір сөздерді бірінің артынан бірін айтуға біздің кеңірдегіміз машинаша үйреніп қалған болады. Егер жаттаған өлеңді суылдатып айтып отырғанда тоқтай қалсақ, біз қазір жаңылып қаламыз.

Осы замандастық ассоциациясына ұқсас себеп ассоциациясы бар. Яғни екі көрініс ілешала бірінің артынан бірі келеді. Соңғы көріністің болуына әуелгі көрініс себеп болады. Сірәңке сызсаң, жарық болады. Бірақ бірінің артынан іле-сала бірі болатын екі көріністің әуелгісі соңғысының болуына себеп деуге болмайды. Бұлай болу әншейін тура келіп қалудан, қазақ айтқандай, мергеннің басуына, құланның қасынуы тура келгеннен яки басқа бір себептен болуға мүмкін. Мысалы, қонақ келген күні қой егіз тапса, қонақтың құттылығынан емес. Қой егіз қозыны қонақ келген соң көтерген жоқ қой, онан бәленше ай бұрын көтерген, қойдың егіз қозысын табуы қонақтың келуіне тура келіп қалды.

Бірінің артынан бірі болатын екі көріністің біреуі біреуіне алғы себеп болып отырады, деп ұғу адамды зор хатаға түсіреді. Қазақтың неше түрлі ырымдары осы хата ұғудан туған.

Тәрбиеші баланы осы хатадан, яғни ырымшыл болудан сақтауы керек.

Тұқымдастық ассоциациясы

Біз бір нәрсені суреттесек, соған тұқымдас, ұқсас екінші нәрсе, бір уақытта болмаса да, ана нәрсеге өзі еріп суреттеледі. Тұқымдастық ассоциациясы дегеніміз осы. Тұқымдастық ассоциациясы екі түрлі: 1) ұқса-

ту ассоциациясы һәм қарсылық (контраст) ассоциациясы.

Ұқастық ассоциациясы. Біз бір нәрсені суреттесек, соған ұқсас екінші бір нәрсені де суреттейміз. Мысалы, біз бір адамды суреттесек, сол адамымыз пішіні, сөзі, жүріс-тұрысымен біздің бір досымызға ұқсайтын болса, сонда біз мынау досымызды да суреттейміз.

Осы ұқсастық ассоциациясы бойынша оқуды тез һәм жақсы меңгеріп алу үшін оқу материалын концентр қылып тұрудың керектігі келіп шығады. Концентр бір пәнді бөлек-бөлек қылып, бірақ бірте-бірте зор қылып байлап, басқыштап кеңейтіп оқыту деген сөз.

Қарсылық ассоциациясы. Бір нәрсені суреттегенде, соған тіпті ұқсамайтын қарама-қарсы нәрсені суреттеуге болады. Қысты суреттегенде жазды суреттеу, қараны суреттегенде ақты суреттеу, байды суреттегенде кедейді суреттеу сықылды.

Бұл қарсылық ассоциациясы тұқымдастық ассоциациясына жатады. Себебі біз тұқымы жат екі нәрсені бір-біріне байлай алмаймыз. Яғни бір нәрсені суреттегенде, соған қарсы болып тіпті тұқымы жат екінші нәрсе суреттелмейді. Мысалы, қысты суреттегенде, оған қарсы сиырды суреттемейсің, бәлкім, жазды суреттейсің, себебі қыс пен сиырдың тіпті тұқымы басқа.

Балаларды оқытқанда қарсылық ассоциациясының көп пайдасы тиеді. Бір нәрсені балаға ашық ұқтырмақшы болсаң, сол нәрсенің қарама-қарсысын алып кел. Мысалы, балаға жер ортасының ыстықтығын түсіндір-

мекші болсаң, солтүстіктің суығымен салыстыр.

ЕС (зейін)

Ес һәм еске түсіру. Суреттеулерді жанның жоғалтпай сақтай білуі ес деп аталады. Ал енді, сақталып тұрған суреттеулерді бұрынғы түрі, бұрынғы ретімен жанның тірілтіп алып келе білуі еске түсіру деп аталады.

Әр адамның есі әр түрлі. Кейбіреулер тез жаттап алып, тез ұмытады. Кейбіреулер шабан алады. Бірақ тез ұмытады. Кейбіреулер шабан алады, бірақ тез ұмытпайды. Кейбіреулер тез алады, сонда да ұмытпайды. Адамның білімді болуына, әрине, естің осы төртінші түрі, онан соң үшінші түрі пайдалы. Адамның есі тағы төмендегі түрлерге бөлінеді.

1) Көру есі. Көру есі күшті адам нәрсе-нің сыртқы түрін есінде ұстап қалады. Мысалы, таныс адамдардың пішіні есте болады, аты, фамилиясы есінде болмайды. Яки бір шәкірт бір пәннің бір жерінен жауап беріп тұрғанда сол пән кітабының айтып тұрған сөздер жазылған бетін көргендей болады.

2) Есту сөзі. Есту есі күшті адам заттың дыбысын есінде ұстампаз болады. Мысалы, кейбір адам таныс адамдарының аты, фамилиясы, пішінін де ұмытып қалып, жалғыз даусын ғана есінде ұстайтын болады. Яки кейбір шәкірт сабақты өзі оқығаннан да, мұғалімнің сөйлегенін тыңдағанда, тез жаттап алатын болады.

3) Қозғалу есі яки мотор есі. Қозғалу есі күшті адам заттың қозғалуын есінде ұстайтын болады. Мысалы, кейбір адам таныс-

тарының жүріс-тұрысын ұмытпайтын болады. Адамда осы ес түрлерінің біреуінің күшті болуы, көбінесе тұқым қуалайды. Мысалы, әнші, домбырашы, өлеңшінің баласында есту есі күшті болады. **Әйте** бір адам көңіл қойған нәрселеріне есті болып, көңіл қоймағандарына ессіз болуға мүмкін. Мысалы, өлеңші өленді тез жаттамапоз болады. Атақты жаратылыс ғалымы Линней өсімдік аттарын жаттауға шебер болған да, шет тілдерді үйренуге тым-ақ топас болыпты.

Адам өмірі үшін естің керектігі. Ес өмір үшін аса керек. Ес болмаса, бүгін жаттағанын бүгін ұмытып тұрса, өмірінде адамның білімі артпас еді. Адам адамды білмес еді. Ес болса ғана адам білімді болады. Ес болса ғана адам дұрыс ойлай алады. Ес неғұрлым мол, бай болса, ой да терең болады. Терең ойлы адамдардың аса есті болғандығы бізге тарихтан белгілі. Балада ес болмаса, оған ешнәрсе үйрену де мүмкін емес. Сондықтан тәрбиеші баланың есті болуына аса көп күш жұмсау керек.

Баланың есі. Ересек адамның есіне қарағанда, баланың есі тым әлсіз. Бала тез ұмытады. Екі-үш жасар бала аз уақыт ата-анасынан айырылып тұрса, оларды танымай қалады. Тоғыз — он жасар бала шет елде ана тілін біржола ұмытып қалады. Бала ұмытып қалып, бір нәрсенің атын қайта-қайта сұрай береді, бір көрген нәрсесін қайта-қайта қарай береді. Ес түрлерінен балада есту есінен көру һәм қозғалу есі күшті.

Есті өркендету жолдары. Естің өркендеуі үшін төмендегі шарттар орындалуы керек.

1) **Әсердің күштілігі.** Әсер күшті болса, есте ұзақ ұсталады. Мысалы, қатты дауыл, сұрапыл боран сықылды, күшті көріністер тез ұмытылмайды. Қатты дауыспен ашық ұқтырылған сабақ баланың есінен шықпайды. Бір сабақтан бала күшті әсер алу үшін баланың сол сабаққа құмар болуы шарт. Баланы құмар қылу үшін мұғалім өзі құмар болуы керек. Мұғалім сабақ бергенде өзі есіней түсіп, ынылдап тұрса, шәкіртте құмарлық бола ма?!

2) **Сыртқы сезімдердің көбінің қатынасуы.** Бір затпен танысқанда сыртқы сезімдердің көбі қатынасса, ол зат ұмытылмайды. Балаға бір нәрсені білдіру керек болғанда осы жолды ұстау керек. Яғни мүмкін болғанша баланың сыртқы сезімдерінің көбін қатынастыру керек. Мысалы, бір заттың түрін де көрсет, дыбысын да естірт, ұстатып та көр, иіскет, дәмін татқыз, сыйпат, суретін салғыз. Баланың жаратылысының өзі осыны тілейді. Бала өзінің көрген нәрсесін ұстағысы келеді, естіген нәрсесін көргісі келеді. Ұстаған нәрсесінің дәмін татқысы келеді. Осы жолды ұстағанда, баланың білімі берік болады. Мысалы, дұрыс жазу үшін құр ережелерді білу жетпейді. Қолдың, көздің, құлақтың әдеттенуі шарт.

3) **Жаңа білімді бұрынғы біліммен байлау.** Бір нәрсенің еске тез алынуы һәм естен тез шықпауы үшін осы нәрсенің бұрын есте бар нәрсеге байлануы шарт. Мысалы, саудагер заттардың бағасын есте ұстампаз келеді. Мұғалім осыны ескеруі керек. Яғни әр нәрсені бала есіне тез алсын һәм есінде ұзақ ұстасын десе. Балаға жаңа беретін білімді жат кү-

йінше бермесін, баланың бұрынғы таныс білімдеріне байлап берсін.

4) **Пысықтау.** Бала жаңа білімді неғұрлым көп пысықтаса, есінде сонша берік болып қалады. Рум елінен калған дұрыс мәтел бар. «Пысықтау — білудің анасы» деген. Мұғалім балаға оқытқан нәрсесін көп пысықтатуы керек. Бірақ, мұғалім, құрғақ жаттауға кірісіп, баланы бұзып алып жүрме.

Осы жоғарыда айтқан шарттар табылмаса, адам ессіз ұмытшақ болады. Бірақ психология пәні адамда біржола ұмыту болмайды, дейді. Яғни адам бір білген нәрсесін біржола ұмыптаса керек. Тек кейбір нәрсені еске түсіру қиын болады, дейді.

Адамның жасында өзгеріске қарап ес өзгерісі. Бастапқы кезде нәрсені еске шабан алып, тез ұмытады. Естің аса күшті болатын кезі жеті мен он бес жас арасы. Сыртқы дүниемен, адамзат тұрмысымен жаңа таныс болып келе жатқанда адам бар нәрсені білуге, бар білгенін есте ұстауға ұмтылады. Естің қатынасуын қатты керек қылатын ғылымдарды үйретуге, қолайлы шақ осы жеті мен он бес арасы. Бұл жеткіншектің шағы деп аталады. Бұл жасында бала өмірлік білім даярлайды. Яғни бұл жаста баланың міндеті ой жүгіртіп, білімді іске асыру емес, білімді молайта беру; даярлай беру, бар нәрсені еске ала беру. Ал енді, жігіттің жасында адам жаңадан жаттай беруге емес, бар білімді оймен тереңдетуге ұмтылады.

Жігіттіктен соң соңғы кекселік шағында адам, ойын белгілібір бетке алып, өзінің ұстаған жолына қатынасы бар нәрселерді ғана еске алатын болады. Ал енді, шалдық ша-

ғында адамның есі бірте-бірте сөне бастайды. Бір нәрсені тез еске алмайтын, алса, тез ұмытып қалатын болады. Шалдық шағында адамның жас күндегі әсері көзге елестей береді. Шалдардың жастық шағын кеңес қыла беретіндері сол. «Балаларым, мен қартайсам керек, жастықтағы әсерлерді көп айта беретін болдым-ау!»— депті Абылай хан.

ХИЯЛ

Хиял ұғымы. Жанның өзінде бұрыннан бар суреттеулерден жаңа суреттеулер жасай алуы хиял деп аталады. Мысалы, қанатты ат, яғни тұлпар болады деп хиял қылу, жеті басты адам, яғни жалмауыз болады деп хиял қылу сықылды.

Бірақ адам, жанында тіпті болмаған суреттеулерден сурет жасай алмайды. Мысалы, тума соқыр — заттардың түстері туралы хиял жүргізіп, түстерді ешбір уақыт біле алмақ емес.

Еріксіз һәм ерікті хиял. Егер жанымыздағы суреттеулерді біз билемей, суреттеулер бізді билеп алып кетсе, яғни жанымыздағы суреттеулерден жаңа бір сурет жасаймыз деп өзіміз қайрат жұмсамай, бар суреттеулерден жаңа суреттеулер өздері жасала берсе, міне, жанның осы ісі, яғни бұрынғы суреттеулерден жаңа суреттеудің өз еркімен жасалуы еріксіз хиял, бос хиял, яки мишта (мечта) деп аталады. Ояу отырып, берекесіз бос хиялға батып отыру, яки ұйықтап жатқанда түс көру сықылды. Ал енді, жанымызда бар суреттеулерден жаңа суреттеуді қайрат жұмсап, өзіміз тілеп жасау ерікті хиял. бере-

келі хиял, яки фантазия деп аталады. Мысал үшін Міржакып Дулатовтың «Бақытсыз Жамалын» алайық. Дәл романда суреттелгендей Жамал деген қыз қазақта болған емес шығар. Бірақ Нұрилла, Сағила, Аққыз, Ақбала... деген қазақтың қыздары бар — осы сүйгенімен қосыла алмай, қосылса, бақытты өмір сүре алмай, сардаланы көз жасымен көл қылатын қазақтың сорлы қыздарын оймен бірге жинасаң, солардың бәрінен сорлы, бәрінен бақытсыз Сәрсембайдың Жамалы келіп шығады. Міне, Міржакып, жанында бұрыннан бар суреттеулерден, яғни Нұрилла, Сағила, Аққыз, Ақбала... суреттеулерін, жаңа суреттеуді, яғни бақытсыз Жамал суретін, қайрат жұмсап, өзі тілеп жасап отыр.

Фантазия төмендегі жолдармен жасалады.

1) Заттардың өздерін, яки олардың бір мүшелерін зорайту, яки кішірейтумен. Мысалы, біз бойы бір тұтам ергежейлі деген адам болады екен деп, төбесі көкке тиіп жүретін алып болады екен, жалғыз көзді яки жеті басты жалмауыз болады екен, деп хиял қыламыз.

2) Әр заттың түрлі мүшелерін алып қосумен, мысалы адам басты, ат кеуделі жылан құйрықты бір жануар болады-мыс деп хиял қылу сықылды.

3) Реті келгенде өздері де жиыла алатын көріністерді бір суретке жиюмен, түрлі адам мінездерін бір адамға жиюмен. Мысалы, Міржакып Нұрилла, Сағила, Аққыз Ақбалалардың мінезін һәм олардың тұрмыстарын да болған көріністерді, уақиғаларды Жамалға жинап отыр. Міржакып қолдан жасамай-ақ сондай мінезді, сондай тұрмысты Жамал деген қыздың жанында болуы да мүмкін.

Адам өмірі үшін фантазияның керектігі. Фантазия өмірдің гүлді, көрікті болуының түпкі дінгегі. Фантазиясыз адам тұсаулы есек. Фантазия ақылды кеңейтеді, фантазиясыз жаңадан бір нәрсені ойлап табуға мүмкін емес. Фантазия құлықты түзейді. Біз құлықсыз адамның орнына өзімізді қойып, құлықсыздықтан жиренеміз. Фантазия әдемілік сезімін тереңдетеді — біз неше түрлі әдеміліктерден фантазия арқылы ғана ләззат аламыз. Фантазиясыз адам өмірі өңсіз, түссіз бір нәрсеге айналады, мақау өмірге үн беретін, сақау өмірге тіл беретін, жоқты бар қылатын, барды гүлді, көрікті қылатын, арсыға аяқ басқызып, тәңірімен тілдестіретін сол фантазия. Осы фантазияны казактың терең сыршыл ақыны Шангерей Бөкеев мынадай деп суреттейді:

Таудағы тас ұядан
Лашындай сарыфқан киядан,
Шалқып сөзім шығады,
Ойласам пікір-хиялдан,
Аспандап хиял кетеді,
Шыққан оқтай жаядан,
Жасындай барып жалт етіп,
Көк какпасын ашады,
Жарығына алданып,
Дидарға қадам басады...

Баланың хиялын — фантазиясын тәрбие қылу жолдары. Біз жоғарыда хиял деген жандағы бір суреттелулерден жаңа суреттеу жасау дедік. Бұдан көрінеді — хиял терең һәм бай болу үшін жанда суреттеулер көп болу керек екен. Адам неғұрлым білімді, тәжірибелі болса, хиялы да сонша бай болмақ. Міне, осы себептерден баланың хиялы

терең, бай болсын десек, оның білімі де болуына иждиһат қылу керек. Бала тұрмыспен көзбе-көз таныссын, оның есінде, жанында көп білім болсын, жан-жануардың тұрмысын бақыласын, жаратылыстың тұрмысымен таныс болсын. Міне, сонда баланың хиялы өткір һәм бай болмақ.

Хиялды өркендетудің екінші жолы; баланы хиялды аса керек қылатын ғылымдармен таныс қылу: әдебиет, тарих, жағрапия, жаратылыс сықылды.

Сөз арасында арнап қазақ баласының хиялы туралы бір-екі сөз айтып өтейік. Жаратылыстың құшағында, меруерт себілген көк шатырдың астында, хош иісті жасыл кілем үстінде, күнмен бірге күліп, түнмен бірге түнеріп, желмен бірге жүгіріп, алдындағы малымен бірге өріп, сары сайран далада тұрып өсетін қазақ баласының хиялы жүйрік, өткір, терең болуға тиісті. Бірақ қазақ халқы тәрбие көрген жоқ, әлі тағы, әлі бала, біз, жылдар, күндер өткен соң, қазақ хиялы тәрбие алып, тереңдеп, адамзат дүниесінің көгінде бір жарық жұлдыз болар деп, иманымыз кәміл.

Тағы бір сөз. Орыс учительдерінің аузында, және солардан сабақ алған қазақ оқығандарының аузында бір сөз бар — қазақ баласы әдебиет, тарих сықылды ғылымдарға зерек болмайды. Бәлкім, математика, есеп пәніне зерек болады,— дегенмен бұл пікірді хата ма деп ойлаймыз. Менің ойымша, қазақ баласы, математикаға емес, әдебиет, тарих, жағрапия, жаратылыс сықылды ғылымдарға зерек болуға тиісті, дәлелім — қазақ баласының жаратылысы осыны тілейді. Баланың атаға тартуы рас болса, сиқырлы даланың

баласы — казак баласы да хиял құмар болуға тиісті. Яғни ол әдебиет, тарих сықылды хиялды көп керек қылатын ғылымдарға ұмтылуға тиісті. Ал енді, орыс школасында оқыған казак баласының математикашыл болуы: әдебиет, тарих сықылды ғылымдарды сөйлеуге, жазуға орыстың тілін білмеген соң, казак баласы тіл керек қалмайтын математиканы, есепті айналдырмағанда қайтсін.

Баланың фантазиясы һәм оның өркендеуі. Балада хиял ерте оянады. Бірақ оның жанында суреттеулер аз болғандықтан, хиялы да бай емес. Әйткенменде, бала әсерленімпаз болғандықтан оның аз, тайыз хиялы ашық, жанды болады. Бала түсін өңім деп біледі. Балаға дүниедегі бар заттың бәрі жанды сықылды көрінеді. Баланың түсінуінше, дүниеде мүмкін емес нәрсе жоқ, бәрі мүмкін; бәрі болатындай. Бала ертегінің бәрі шын деп ұғады. Жоғарғы еріні қыбырлап, төменгі еріні жыбырлап Қобыландының Тайбурылы сөйлейді десең, көк ешкінің құйыршығы жұлынып қалған соң, бір құйыршық бала болыпты десең, қотыр аты құрық салғанда құнан болыпты, жүгендегенде дөнен болыпты, ертегенде бесті болыпты десең, бала осылардың бәрін шын көреді.

Ертегі. Жан тұрмысы өркендеу үшін, яғни ойы, ақылы кеңейіп, құлқы түзеліп, тілі баю үшін жас балаға ертегі тым қымбат нәрсе. Бала ертегіні жан-тәнімен тындайды. Ертегіге шын көңілмен нанады. Бала құрғақ ақылды ұқпайды, жандандырып, суреттеп алып келсең ұғады. Мысалы, балаға өтірік айтпа деген құрғақ сөзін желге айтқанмен бірдей. Егер сен балаға өтірікші туралы ертегі айт-

саң, сол ертегіде өтірікшікің өтірігінен қор болғанын, зиян көргенін суреттеп алып келсең, міне бала өтірік айтпау керек екендігін сонда ұғады. **Қысқасы, балаға ертегі тым қымбат нәрсе. Бірақ ертегінің ертегісі бар. Кейбір ертегілер баланы бұзудан басқаға жарамайды. Мысалы, дию, пері, жалмауыз кемпір, аруақ көрден кебінін жалмап шығатын әрбір жын-шайтан сықылды ертегілерді айту балаға тіпті дұрыс емес. Мұндай ертегілер баланы бұзады, қорқақ, жасық қылады. Қазақтың баланы «бөки келеді», «қызыл көз келеді»,— деп қорқытулары да тым-ақ жарамайтын іс.**

Бала ойыны. Баланың хиялы әсіресе ойында жарыққа шығады. Ойын балаға кәдімгідей бір жұмыс. Ойнағанда бала жанындағы әсерлермен пайдаланады. Айналасындағы тұрмыстан нені көрсе, соны істейді. Мысалы, қазақ баласы біреуі ат болып қашса, біреуі құрық салады; шырпыларды тізіп-тізіп көш жасайды; балшықтан мал жасайды; қуыршақтан қыз жасап таныстырады, күйеу келтіреді, құда түсіреді.

Жалқы һәм жалпы ойын. Тіпті жас бала жалқы ойынды, жалғыз ойнауды жақсы көреді. Әлі тілі еркін жетілмегендіктен ол басқа балалармен қатынаса алмайды. Ал енді, өскен сайын жалпы ойынды, бірігіп ойнауды жақсы көре бастайды. Жалғыз ойнаса, іші пысады. **Жалпы ойын баланың тілінің өркендеуіне көп пайда тигізіп, ойнағанда тоқтаусыз қозғалып, күліп, былдырлап, сөйлей береді. Жалпы ойынмен жалпы тұрмысқа, яғни басқа адамдармен бірігіп тұруға үйренеді, өзінің сөзін, тілін біреуге тыңдатып, басқаның**

тілегін, сөзін өзі тыңдап, қысқасы, біріккен тұрмыстың бірінші шарты — жалпы заңдарды орындап, атқарып үйренеді. Ал енді, жалқы ойын, яғни жалғыз ойнау баланың алаңғасар, еліктегіш болмай, өз ісіне ынталы, тиянақты болуына пайдалы. Бірақ осы екі түрлі ойынның екеуінің де кемдік жағы бар. Білгі жалғыз ойнап үйренген бала тағы, менменшіл болып, көппен бірге ойнап үйренбеген бала алаңғасар, тиянақсыз, еліктегіш болып шұғуға мүмкін. Абзалы — осының екеуін кезекпен ауыстырып отыру.

Осы екі түрдің қай түрімен болса да ойнап отырған баланың ойынын бақылауға тәрбиеші міндетті. Бірақ бақылаймын деп бүлдіріп алма. Бүлдіріп алу былай болады: «Былай ойна!» — деп бұйырсаң, баланың ойыннан ынтасын суытып аласың. Баланың ойынына үлкен адам кіріссе, балаға ойынның қызығы бітеді. Ойын — баланың өз ісі. Баланың ойынына кірісуші болма. Баланы бір нәрсені бүлдірмес үшін тек шеттен бақыла. Есте болу керек, бақылау деген сөз — карауылда тұрған солдаттай қабағыңды түйіп қақиып тұр деген сөз емес, олай тұрсаң, бала ойнай алмайды. Егер баланың ойынына қатысқың келсе, өзің бала болып қатыс. Яғни ойындарына бөгет, оралғы болма. Балалар сенің ересек адам екендіңді сезбейтін дәрежеде болсын.

Ойыншықтар. Ойыншық деген сөз баланың, жанындағы суреттеулердің белгісі деген сөз. Балаға ұйпалауына көнетін, не қылса, соған жарайтын жабайы ойыншық ұнайды. Әшекейлі ойыншық баланың ішін пыстырады. Балаға нағыз қолайлы ойыншық бір үйім құм деген бір педагогтың сөзі дұрыс сөз.

Базардан алып келген әшекейлі ойыншықыннан бірде құрық болатын, бірде ат болатын бір шыбық балаға көп артық. Әшекейлі бір жат ойыншықпен бала сүйіп ойнамайды. Алады да сындырып тастайды. Және балаға көп ойыншық беру жарамайды. Олай болғанда, балада абай болмайды.

ОЙЛАУ

Ойлау ұғымы. Әсерлену, суреттеу, еске түсіру, хиял жүргізу арқылы біз бір затты түгелімен білеміз, яки оның бөлімдерін, мүшелерін білеміз. Мысалы, мен бір жылқыға қараймын, оның бір мүшелерін, ол мүшелердің қандай екенін һәм қандай қызмет атқаратынын байқаймын, осылай тексеріп қараған соң, сол жылқы көз алдымнан кетсе де, мен оны суреттей аламын, бір талай заман өтсе де мен оны еске түсіре аламын. Егер көп жылқыны көрген болсам, хиял жүргізіп, басқа түрлі жылқы да суреттей аламын. Мысалы, биік арғымақ жылқы болар деп ойлай аламын, міне, менде осы жоғарыда айтылған жан көріністері болса, мен жылқыны білген боламын. Тағы — мен жылқыны қарап, тексеріп тұрып, мынадай нәрселер істеймін: жылқыға мына мүшелер неге керек екен; мына бір мүше болмаса, жылқыға не болар еді деп ойлаймын. Яғни жылқының мүшелерінің арасындағы байламды табамын. Бұл ғана емес, тағы ойлаймын: жә, жылқының мүшелерінің арасында мынадай байлам бар екен, бұл жылқының мүшелері қойдың мүшелеріне ұқсай ма? — ұқсайды. Жылқының ана мүшесі қойдың ана мүшесіндей, мынасы

мынасындай... Ә, қой мен жылқы екеуі де төрт аяқты жануар екен деймін. Енді мен жылқыны жалғыз біліп қана тұрғам жоқ, ұқып тұрсын. Яғни жылқының мүшелері арасында қандай байлам барын, жылқы мен басқа төрт аяқты жануар арасында қандай ұқсастық, қандай айырма барын мен ұғып тұрмын. Міне, осы заттарды ұғу үшін жұмсалатын жан көрінісі ойлау деп аталады. Ойлау — ұғым, хұкм һәм ой түзулерді жасаумен болады. Енді осы үшеуін шешейік.

Ұғым һәм оның жасалуы. Бір-біріне ұқсас бірнеше заттарды суреттесек, біз сол заттарды бір-бірімен салыстырамыз. Мысалы, біздің жанымызда суреттері бар көп адамды біз бір-бірінен айырамыз. Себебі оларды бір-бірінен айыратын сындары бар. Бірақ сол адамдардың айыратын сындары болған сықылды, соларды бір-біріне ұқсататын да сындары бар. Дене бітімдері сықылды. Әрине, салыстыру үшін заттарды тар тапта алсақ, олардың ұқсастықтары көп болады. Егер кең тапта алсақ, ұқсастықтары аз болады. Мысалы, жылқы мен сиыр арасындағы ұқсастықтарды табу оңай. Себебі араларында ұқсастық көп. Ал енді, жылқы мен ағаш арасындағы ұқсастықты табу қиын. Себебі араларында ұқсастық аз. Қысқасы, біз бір затты бір затпен салыстырғанда, олардың әр қайсысының өздеріне ғана арналған дербес сындарын алып тастап, ортақ сындарын ғана аламыз. Ортақ сындарды екеуінен де табамыз, ортақ сындарды жалпылаймыз. Яғни екі заттың яки көп заттың ортасынан оймен жасалған бір зат шығады. Мысалы, мен адам туралы ойлаймын. Сәрсембай, Бейсем-

бай, Фахритден, Иван туралы емес, жалпы адам туралы, сонда мен Сәрсембайдың қарашын, Фахритденнің сопақ басын, Иванның сары сакалын, яғни солардың әрқайсысының дербес сындарын алып тастап, бәріне ортақ сындарды, мысалы, екі аяқты, екі қолды болуы, сөйлей, ойлай білуі сықылды ортақ сындарды аламын. Міне, осы көп заттардың ортақ сындарын алып жия білу, екінші түрлі айтқанда, зат туралы ой — ұғым деп аталады.

Ұғым мен суреттеу арасындағы айырма. Суреттеу қашанда болса, жалқы болады, яғни бір затты суреттеу деген сөз — сол затты белгілі, бір орында белгілеу, бір уақыттағы түрімен, барлық сындарымен тірілтіп алып келу деген сөз. Мысалы, адамды суреттеу деген не Сәрсембайды, не Бейсембайды, әйтеуір дербес адамды суреттеу болып шығады.

Ал енді, ұғым жалпылықты тілейді. Жалпыламасаң, яғни бір тап заттың әрқайсысының дербес сындарын алып тастамасаң, ұғым болмайды. Мысалы, жылқы туралы ұғым — әрбір жылқының дербес сындарын алып тастасаң, торылығын, көктігін, жалдастығын, қайқылығын сықылды, — сонда ғана болады. Яғни ұғым болу үшін заттардан алып жалпы зат жасау керек. Бірақ дүниеде жалпы зат болмайды. Мысалы, дүниеде жалпы жылқы жоқ, не көк, не торы... Сондықтан ұғым ойдың ғана ісі. Ұғымды оймен ғана жасауға болады.

Ойлау мен хиял арасындағы айырма. Хиял суреттеулерден жасалады. Ал ойлау болса, ұғымдардан жасалады. Мысалы, Қобландының Тайбурылы туралы біз ойлаймыз,

хиял жүргіземіз. Жалпы жылқы туралы біз хиял қылмаймыз, ойлаймыз. Хиял-суретті, жанды көрініс; ойлау — белгілібір тірі суретсіз жалаңаш көрініс. Хиял мен ойлау арасындағы айырма осы.

Ұғымның іші мен ауданы. Бір ұғымды басқа ұғымдардан айыратын сол ұғымның сындары, ұғымның іші деп аталады. Сол ұғымға кіретін заттар ұғымның ауданы деп аталады. Мысалы, құс деген ұғымның сыны, яғни ұша алатындығы. Тұмсығы, қанаттары — бұлар іші болады. Ал енді, құс деген ұғымға кіретін заттар: торғай, қарға, бүркіт, үйрек... ұғымның ауданы болады.

Ұғымның іші мен ауданының арасы. Іші мен ауданын салыстырғанда, әр ұғым әр түрлі іш пен аудан арасында қарсылық бар, яғни ұғымның ішін неғұрлым кең болса, ауданы сонша тар болады. Ал енді, аудан неғұрлым кең болса, іш сонша тар болады. Адам һәм казак, ағаш һәм қайың деген сықылды.

Ұғымдардың ішіне қарап бөлінуі. Егерде ұғымның бір ғана сыны болмауында ұғым жабайы ұғым деп аталады. Мысалы, тәттілік деген ұғымның бір ғана сыны бар — тәттілік. Олай болса, тәттілік деген ұғым жабайы ұғым. Ал енді, ұғымның сыны көп болса, ондай ұғым күрделі ұғым деп аталады. Мысалы, ағаш деген ұғымның сыны көп, сондықтан ол күрделі ұғым. Егер бірнеше ұғымдардың бір яки бірнеше ортақ сындары болса, мұндай ұғымдар ұксас ұғымдар деп аталады. Қасқыр, түлкі сықылды. Егер бір ұғымның сындары ескіше ұғымдардың сындарына ғабьсатын болса, мұндай ұғымдар кабысатын ұғымдар деп аталады. Хаюан һәм жануар, казак һәм

алаш сықылды. Ортақ сындары болмаған ұғымдар ұқсамайтын ұғымдар деп аталады. Адам һәм тас сықылды. Сындары бір-біріне қарсы болған ұғымдар қарсы ұғымдар деп аталады. Жақсылық, жамандық сықылды.

Жалаңаштау. Біз жылқы, ағаш, адам сықылды заттар туралы ғана ойлаймыз, сол заттардың қаралық, аласалық, кәрілік, қайырымдылық сықылды сындары туралы да ойлаймыз. Яғни, біз затты жалаңаштап, сынын біліп алып, сол сынды жеке бір зат сықылдандырып ойлаймыз. Заттың сынын заттан бөліп алып, сол сынды жеке бір зат қылып ойлау жалаңаштау деп аталады. Осы заттан бөлініп алынған сын ұғымы жалаңаш (абстракция) ұғымы деп аталады. Қаралық, алыстық, жақсылық сықылды. Барлық сындарымен алынған зат ұғымы киімді (конкретті) ұғым деп аталады. Жылқы, ағаш, мұрын сықылды.

Ұғымдардың қоғамына қарап бөлінуі. Көп заттарды қоғамына алатын ұғым, жалпы ұғым деп аталады. Қоғамына санаулы заттар ғана алатын ұғым дербес ұғым деп аталады. Қоғамына бір-ақ затты алатын ұғым жалқы ұғым деп аталады. Жалпы ұғым дербес ұғымның тұқымы деп аталады; дербес ұғым жалпы ұғымның төрі деп аталады. Бір ұғым оны қандай ұғымменен салыстыруымызға қарап, әрі жалпы, әрі дербес, әрі тұқым ұғым, әрі төр ұғым болуға мүмкін. Мысалы, «адам» деген ұғым «қазақ» деген ұғымға қарағанда, жалпы һәм тұқым ұғым. Ал енді, сол «адам» ұғымы «жанды зат» деген ұғымға қарағанда, дербес һәм төр ұғым.

Өзінің қоғамына басқа ұғымдарды алатын ұғым соның қоғамына кіретін ұғымдарға қа-

рағанда, бағынушы ұғым деп аталады. Ал енді, бағындырушы ұғымның қоғамына кіретін ұғымдар бағынушы ұғым деп аталады. Жоғарғы бір ұғымға бір дәрежеде бағынатын ұғымдар бірге бағынатын ұғымдар деп аталады. Мысалы, «ағаш» ұғымы терек, қайың, қарағайға қарағанда, бағындырушы ұғым, терек, қайың, қарағай бағынушы һәм бірге бағынушы ұғымдар.

Жалпы һәм шектеу. Дербес ұғымдардан жалпы ұғым жасау жалпылау деп аталады. Мысалы, біз ағаштардың, шөптердің, гүлдердің дербес сындарын алып тастап, ортақ сындарын ғана алып, өсімдік деген жалпы ұғым жасаймыз. Ал енді, жалпы ұғымдардан дербес ұғымдар жасау, шектеу деп аталады. Мысалы, біз өсімдік деген жалпы ұғымға сындарды қоса-қоса, қайың деген дербес ұғым жасаймыз.

Категория. Бір ұғымдарды жалпылай-жалпылай ең жалпы, ең жоғарғы ұғымға жетеміз. Ең жалпы, ең жоғарғы ұғым категория деп аталады. Категория ұғымы:

- 1) Зат (адам, жануар, тас, зат).
- 2) Сын (түс, түр, сын).
- 3) Іс (сөйлеу, бөлу, істер)

Хүкм

Хүкмнің жасалуы. Ұғымдарды жеке-жеке ойлаған сықылды, біз оларды бір-біріне байлап та ойлаймыз. Яки біз екі ұғымды қатар алып, сол екеуінің арасында не байлам барын, не байлам жоғын табамыз. Мысалы, бізде «жылқы», «шабу», «ұшу» деген үш ұғым бар. Біз осы үш ұғымды бір-біріне байлап

байқаймыз да, «жылқы» ұғымына «шабу» ұғымын байлау мүмкін екенін тауып, «жылқы шабады» дейміз. Сол «жылқы» ұғымына «ұшу» ұғымын байлау мүмкін емес екенін тауып, «жылқы ұшпайды» дейміз. Осы екі ұғым арасында байлам жасау хұкм деп аталады.

Хұкм берілген ұғым — ие деп, иеге жапсырылған ұғым айтылыс деп аталады. Айтылыс иенің сынын көрсеткендіктен, ол хұкмнің іші деп аталады.

Ұғым мен хұкм арасындағы айырма. Бір заттың ұғымын ойлағанда, сол заттың сыны заттың өзімен бірге, яғни зат, сынымен қосылып, бір зат болып ойланады. Ал енді, сын заттан жеке ойланып, бір сол жеке сынды затқа алып барып не бекітеміз, болмаса, заттан сол сынды алып тастаймыз. Мысалы, «қызыл сиыр» деген сөз ұғым болады. «Сиыр қызыл» деген сөз хұкм болады. Біріншіде сиыр деген сөздің қызыл деген сынын затпен бірге ойлап отырмыз: екіншіде сиырға қызыл сынын шеттен алып келіп бекітіп отырмыз.

Хұкмдердің бөлінуі. Хұкмдер былай бөлінеді: 1) жасалуына қарап, 2) қоғамы яки санына қарап, 3) іші яки сынына қарап, 4) ие мен айтылыс арасындағы байланысқа қарап, 5) Хұкмнің шындық дәрежесіне (модальность) қарап.

1) Хұкмнің жасалуына, яғни иеге айтылыста қайдан алып отырмыз, соған қарап екіге бөлінеді:

а) Шешпе хұкм (анализ хұкмі). Егерде біз иеге сол иенің өзінің ішіндегі сынды айтылыс қылсақ, шешпе хұкм жасаған бола-

мыз. Көмір кара, қар суық деген сықылды.

б) Қоспа хұкм (синтез хұкмі). Егерде біз иеге сол иенің өз ішінде жоқ бір сынды айтылыс қылсақ, қоспа хұкм жасаған боламыз. Құлақ құлдыр, шаш сары деген сықылды.

2) Қоғамы яки санына қарап хұкм үшке бөлінеді: а) Жалпы хұкм. Егерде ие, қоғамы таратылмай, өзіне бағынатын дербес ұғымдардын бәрімен кәдімгі күйінде алынып, хұкм жасалған болса, мұндай хұкм жалпы болады. «Адам ақылды» деген сықылды. б) Дербес ұғым. Егер иенің бұрынғы қоғамы таратылып алынып хұкм жасалған болса, бұл хұкм дербес болады. «Кей адам ақын болады» деген сықылды. в) Жалқы ұғым. Егер иеміз жалқы болса, хұкм де жалқы болады. «Абай ақын болған» деген сықылды.

3) Ішіне яки сынына қарап ұғым екіге бөлінеді: а) бекітетін хұкм айтылыс яки сын иеге жаныстырылып бекітілсе, бекітетін хұкм болады. «Жылқы шабады» деген сықылды.

б) Бекерлейтін хұкм. Айтылыс иеге бекітілмей бекерлетсе, бекерлейтін хұкм болады. «Жылқы ұшпайды» деген сықылды.

4) Ие мен айтылыс арасындағы байламға қарап, үшке бөлінеді: а) Кесімді хұкм. Егерде сын (айтылыс) затқа (иеге) күдіксіз, шартсыз байланатын болса; «адам өледі» деген сықылды. б) Шартты хұкм. Егерде сын затқа белгілібір шарттармен ғана байланатын болса; «қалауын тапса, қар жанады», «жаз шықса, қар ериді» деген сықылды. в) Бөлмелі хұкм, Егерде затқа бірнешесі жапсырылып, бірақ қайсысы екені көрсетілмесе, яки бір айты-

лысқа бірнеше ие көрсетілсе; «мынау әйел не ұл табар, не қыз табар», «Я мақсұт, яки — өлім — екіден бір» деген сықылды.

5) Шындық дәрежесіне қарап хұкм үшке бөлінеді: а) Мүмкін хұкм. Егерде айтылысті иеге байлаудың мүмкін екендігі ғана көрсетілсе; «мүмкін Марста халық бар шығар», «сардалада адасып, суық кебін жамылып, қалармын көмілмей» деген сықылды. в) Шын хұкм. Егерде айтылыстың иеге жапсырылуы тәжірибе, бақылау куәлік арқылы тексеріліп, шын деп табылса; «Ақмолла — қазақ ақыны», «Ахмет Байтұрсынов қазақ тілін көп тексерген», «Абылай ақылды хан болған» деген сықылды. в) Міндетті хұкм. Егерде дәлелдермен бекітіліп, бір сынның бір затта болуы міндетті болса; «суықта су катып мұзға айналды» деген сықылды.

Хұкмдер жоғарыда саналған бөлімдерге бөлінген. Міне, бұл бөлімдер бір хұкмге жиналып, бір хұкмде әлденеше бөлім табылуға мүмкін. Мысалы, «қар суық» деген хұкм әрі шешетін, әрі жалқы, әрі бекітетін, әрі киімді, әрі шын, әрі міндетті ұғым.

Ой шығару яки ұйғару

Ой шығару қалай жасалады? Біз бір ұғымды екінші ұғымға байлап қойып, яғни хұкм жасап қанағаттанбаймыз. Осы хұкмді басқа хұкмдермен салыстырып, осы хұкмді ақтаймыз. Мысалы, біз «Сәрсембай» һәм «оқу» деген ұғымды аламыз да, осы екеуінен жасалатын «Сәрсембай өледі» деген ұғымды анықтау үшін басқа хұкмдермен салыстырамыз, яғни «Сәрсембай» мен «өлу» ұғымдарын

«адам» деген ұғымға байлап қараймыз. Яғни былай ой жүргіземіз. «Адам өледі. Сәрсембай адам. Ендеше Сәрсембай да өледі» дейміз. Осында біз «Сәрсембай өледі» деген жаңа хукмді ана бізге бұрыннан белгілі екі хукмнен шығардық, туғыздық. Міне, осы бір яки бірнеше хукмдерден жаңа бір хукм туғызу ой шығару деп аталады.

Ой шығару үш түрлі жолмен болады.

1) дедукция, 2) индукция, 3) аналогия.

Дедукция. Ойдың бір жалпы заңнан дербес бір көрініске көшуі. Екінші түрлі айтқанда, жалпы ойдан жалқы бір ой шығару дедукция деп аталады. Мысалы, жалпы адамзат өледі деген ойдан Сәрсембайдың өлетінін шығарамыз. Көп пәнді, әсіресе математиканы үйренгенде дедукцияның көп пайдасы тиеді. Жәй тұрмыс үшін де дедукция көп қолданылады. Мысалы, доктор әрбір аурудың жалпы сындарын білген соң ауырып жатқан бір адамның ауруы не екенін табады.

Силлогизм. Дедукцияның көп қолданылатын түрі — силлогизм, яғни екі хукмнен жаңа бір хукм жасау. Жаңа шығарылған хукм нәтиже деп аталады. Нәтиже шығарған екі хукм қазия деп аталады. Қазиялар һәм нәтиженің ішіндегі ұғымдар термин деп аталады. Нәтиженің айтылысы зор термин, нәтиженің иесі кіші термин. Ал енді, қазиялардың ішінде болып, нәтижеде болмаған ұғым орта термин деп аталады. Орта термин зор термин мен кіші терминді байлайды. Ал енді, ішінде зор термин бар қазия зор қазия деп, ішінде кіші термин бар қазия кіші қазия деп аталады. Мысалы, «адам өледі. Сәрсембай адам. Ендеше, Сәрсембай өледі» деген сықыл-

ды силлогизм кіреді. «Өледі» — деген ұғым зор термин, «Сәрсембай» ұғымы кіші термин, «адам» ұғымы ортақ термин. «Адам өледі» зор казия, «Сәрсембай адам» кіші казия.

Толық һәм шолақ силлогизм. Үш бөлімі де түгел, яғни ортақ зор казиялары һәм нәтижесі бар силлогизм толық болады. Ал енді, екі казиясының біреуі түсіп қалған силлогизм шолақ силлогизм (иннимима) болады. Мысалы, біз «адам өледі», ендеше, «Сәрсембай өледі» десек, кіші казияны түсіріп қалдырып, шолақ силлогизм жасаған боламыз. Сөйлегенде көбінесе осы шолақ силлогизм қолданылады.

Силлогизмдердің бөлінуі. Силлогизмдер жабайы һәм күрделі аталып, екіге бөлінеді. Егерде нәтиже екі хукмнен, яғни зор һәм кіші казиядан ғана тудырылған болса, мұндай силлогизм жабайы деп аталады. Жабайы силлогизм өзі үшке бөлінеді; кесімді, шартты һәм бөлмелі. Мысалдар: а) борышын жасырған өледі. Сәрсембай борышын жасырды. Ендеше, Сәрсембай өледі; б) Суық болса, су қатып қалады. Ендеше суық болды, в) мынау жылқы не сенікі, не менікі. Жок, ол сенікі де емес, менікі де емес екен. Ендеше, мынау жылқы басқанікі.

Егер бірнеше силлогизмдер қосылып, солардың бірінің нәтижесі екіншісіне негіз болып отырса, міне осылай бірнеше силлогизмнен жасалған бір силлогизм күрделі силлогизм деп аталады. Мысалы, Сәрсембай адам; әрбір адам өз ұлтын сүйеді; ендеше, Сәрсембай да өз ұлтын сүйеді (бірнеше силлогизм). Сәрсембай өз ұлтын сүйеді; өз ұлтын сүйген адам өз ұлтының бахыты үшін

өз бахытын құрбан қылады; Ендеше, Сәрсембай да ұлтының бахыты үшін өз бахытын құрбан қылады.

Күрделі силлогизмдерде көбінесе сөйлеудің сұлу болуы үшін, ортадағы нәтижелер қалдырылып, ең соңынан бір-ақ нәтиже шығарылады, яғни күрделі силлогизм қысқартылады. Қысқартылған күрделі силлогизм сорит деп аталады.

Сенека данышпанның сориті: «Есті адам қанағатты; қанағатты адам тиянақты; тиянақты адам көнтерлі; көнтерлі адам қайғысыз; қайғысыз адам бахытты. Ендеше, есті адам бахытты».

Күрделі силлогизмдерде жабайы силлогизмдер сықылды кесімді, шартты һәм бөлмелі аталып үшке бөлінеді.

Силлогизмнің дұрыс бөлу шарттары

1) Екі қазияның біреуі бекітетін болу керек. Әйтпесе, екі бекер не мен қазиядан нәтиже шықпайды. Мысал: «адам мал емес. Мал адам емес. Ендеше?» 2) Екі қазияның біреуі екіншісіне қарағанда жалпы болсын. Әйтпесе, екі дербес қазиядан нәтиже шықпайды. Мысал: «Кейбір адам өнерлі; кейбір адам қысық көз. Ендеше?» 3) Орта термин екі қазияда да болсын. Болғанда, бір мағынадағы бір ғана сөз болсын. Әйтпесе, нәтиже шықпайды. Мысал: «Наурыз — ұлт мейрамы. Менің атым Наурыз. Ендеше?»

Силлогизмнің керектігі. Силлогизмнің жан тұрмысы үшін пайдасы сол, негізгі бір заң бойынша толып жатқан көріністерді шешеміз. Дүниеде сансыз заттарды, толып жат-

қан көріністерді адам өзі сынап, өзі бақылап бітіре алмайды. Мысалы, жер жүзіндегі бар адамның, болған һәм болашақ адамның бәрінің өлетіндігін адам өзі сынап бітіруге мүмкін емес. Біз бір адамның өлуі туралы хукм шығармак болсақ, пәннің һәм кәрі тәжірибенің «адам өледі» деген хукмін аламыз да, «пәлен адам өледі» деп хукм шығарамыз. Бала «өтірік айту нашар» деген негізгі заңды білсе, өзі де өтірік айтпайтын болады.

Индукция. Ойдың дербес көріністерден жалпы көріністерге көшуі, екінші түрлі айтканда, жалқы ойдан жалпы ой шығару индукция деп аталады. Мысалы, біз бақылауымызша: Сәрсембай, Бейсембай сықылды адамдардың өлгенін алып, жалпы адам өледі деген жалпы заң шығарамыз.

Индукция түрлері. Индукцияның екі түрі бар: толық һәм кем индукциясы. Егер біз шығарылатын жалпы негізгі заңға кіретін көріністердің бәрін өзіміз сынап, бақылап барып жалпы заң шығарсақ, біз толық индукция арқылы шығарған боламыз. Мысалы, біз бір жылдағы он екі айдың әрбір айынын күнін санап, ешбір айда отыз бір күннен артык күн болмайды деуіміз сықылды. Бұл толық индукция адамның білімін арттырмайды.

Егерде біз бірнеше заттарды, яки көріністерді бақылап, сол бақыланған заттар көріністерге ұқсас, бірақ заттар, көріністер туралы бір ой шығарсақ, онда біз кем индукция арқылы шығарған боламыз. Мысалы, біз жер жүзіндегі барлық ағаштың суда қалқығанын бақылағанымыз жоқ. Өмірімізде бірнеше ағаштың қалқығанын бақылағанымыз бар. Бірақ біз азғана ағаштың қалқығанын ба-

кыласак та, жер жүзіндегі барлық ағаш суда қалкиды деген жалпы заң шығара аламыз.

Кем индукцияның дұрыс болуының шарты — бақыланған көріністер арасындағы байлам берік байлауға тиісті. Байлам берік болмаса, мысалы, бір көріністің жанында екінші көрініс уақытша тұрған болса, онда нәтиже шыкпайды. Мысалы, қазақ көбінесе тымақ киеді. Соған қарап, біткен қазақ тымақ киеді, тымақ кимеген адам қазақ емес деп нәтиже шығару, әрине, дұрыс емес. Құтты қонақ келсе, қой егіз табады деген сықылды ырымдар бәрі индукцияның хаталығынан туған.

Индукцияның керектігі. Адам білімін осы индукция арқылы ғана байыта алады. Әсіресе кем индукция арқылы. Біз индукция арқылы заттар, көріністер аралығындағы байламды белгілейміз, негізгі заттарды табамыз, заттар, көріністер араларындағы байламға қарап, тап-тапқа бөлеміз. Бұл бір. Екінші, біз азғана бақыланған заттар, көріністер арқылы, бақыланбаған, көрмеген, білмеген заттар, көріністерді шешеміз. Хатта келешекті де болжаймыз. Баланы үйреткен уақытта, біз оған бірнеше мысалдар, арқылы жалпы заңды баланың өзіне таптырамыз.

Бірақ біз заттарды, көріністерді жақсылап бақылаймыз, араларындағы байламды терең тексереміз, асығып үстен нәтиже шығарсақ, бұл нәтижеміз хата болады. Осыдан сақтану керек. Асығып үстен нәтиже шығару балада көп болады. Өзінің аты бар, тоны бар бала жер жүзіндегі баланың бәрінің ат, тоны бар деп нәтиже шығарады. Дүниеде аш, жалаңаш

сорлы балалар бар десең, нанбауға мүмкін.

Аналогия. Екі заттың бірнеше ұқсас сындары бар екенін тауып, сол екі заттың басқа сындарының да ұқсас екендігін ойлап шығару, екінші түрлі айтқанда, ойдың дербес көріністен дербес көрініске көшуі аналогия деп аталады. Мысалы, астрономдар (көк ғылымына жетік адамдар) айтады — Марста біздің жердің науасындай науа бар, ендеше, жердегі сықылды Марста да жан иесі бар дейді. Міне, бұл аналогия бойынша шығарылған нәтиже.

Аналогия жай тұрмыста да, пәнмен бір нәрсені тексергенде де көп қолданылады. Әсіресе бала көбінесе осы аналогиямен ойлайды. «Пәлен бала тайға мініп жүр, мен неге мінбеймін», пәлен баланың пәленді ісін мұғалім ұнатпады; ендеше, мен ондай іс істемеймін деп ойлады. Аналогия да индукция сықылды, кейде хата болуға мүмкін. Хата болу екі зат, яки екі көріністе бір-біріне болмашы бір сында бір-біріне ұқсауынан барлық сында ұқсайды деп ой шығарудан болады. Мысалы: киімдері ұқсас екі адамның білімдері де бірдей деп нәтиже шығару, әрине, хата.

Гипотеза. Кейбір көріністердің арасындағы байламды бақылауға мүмкін болмайды. Ол уақытта біз бұл көріністер туралы жалпы заңды жорып, болжап қана шығарамыз. Жалпы заңды жорумен, болжаумен шығару гипотеза деп аталады. Мысалы, физикадағы әрбір зат молекула негізгі ең ұсақ бөлімнен тұрады деген гипотеза сықылды.

Баланың ойлауы. Бала айналасындағы

заттарды, көріністі біліп қана қоймайды. Соларды ұққысы келеді. Яғни солар туралы ұғым жасауға һәм ой шығаруға ұмтылады. Үш жастан былай бала дамылсыз: «Мынау не? Бұл неге жарайды? Мынау іс не үшін былай істеледі?»— деген сықылды сұрауларды бере береді. Міне, осы сұраулар балада ойлау болатынын көрсетеді. Бірақ баланың ойлауы терең ойлау емес. Баланың жанында суреттеулер аз. Суреттеулерден ұғым жасай алмайды. Сондықтан баланың бір зат туралы ұғымы сол заттың суреті болады. Мысалы, бала ағаш туралы ойлағанда белгілібір ағаш туралы ғана ойлайды. Баладан «зат деген не?» деп сұрасаң «жылқы» дейді. «Бөрік деген не?» деп сұрасаң, «менің бөркім», «атамның бөркі» дейді. Баланың жаңа ой шығаруы да терең емес. Дедукция бойынша жалпыдан жалқыға, индукция бойынша жалқыдан жалпыға ой жүгіртуді білмейді. Бала аналогия бойынша ойлайды. Мұнда да көбінесе сыртқы болмашы сындарына қарайды. Екі жас он айлық бір бала тарелкеге су құйып, ішіне ет салыпты. Не үшін?! Етті суға ерітем деп. Бұрын солай қантты еріткені бар екен. Он жасар бір америка баласының мұғалімі тапал бойлы ашуланшақ адам болыпты. Бір уақытта осы мұғалім кеткен соң, әкесі басқа бір мұғалім алыпты. Бұл мұғалім де тапал екен. Сонда жаңа мұғалімге бала айтыпты: «Мен сізден қорқам, сіз ашуланшақ шығарсыз»,— деп. «Оны қайдан білдің?»— деп сұрайды мұғалім. «Сіз де тапал екенсіз екен» дейді бала.

Ойлаудың жан тұрмысы үшін керектігі һәм оны өркендетудің тиістілігі. Ойлау адам өмірінде аса қымбат орын алады. Ойлау бол-

маса, адам басқа жануар сықылды заттарды, көріністерді құр жадына, есіне ғана алып, жат бір көрініс ұшыраса, оны шеше алмайтын, оған түсіне алмайтын бір жан иесі ғана болар еді. Келешекте не болатынын, тұрмысы қалай өзгертінін білмейтін бір санлаусыз соқыр болар еді. Адам ойлау арқасында ғана заттардың, көріністердің араларындағы байламды белгілеп, оларды бар қылған себептерді табады, келешекте оларға не болатынын ойлап шығарады. Келешекті болжай алады. Қысқасы, ойлай білетін адам шын мағынасымен адам.

Ойлау осындай қымбат көрініс болса, оны өркендету керек. Әсіресе, тәрбиеші баланың дұрыс ойлап үйренуіне көп күш жұмсау керек. Ұста тәрбиеші баланың ойын жетектемесе, бала ұғымды, хукмді теріс жасауға, хата ой шығаруға үйреніп кетеді. Мұндай бала тар ойлы, соқыр сенгіш, ырымшыл адам болып шығады.

Ойлауды өркендету жолдары. Ойлау жанының өте бір қиын, терең ісі. Жас балаға ойлау тым ауыр. Сондықтан тәрбиеші баланың ойлауын өркендеткенде сақтықпен, баскыштап, іс істеу керек. Өркендету жолдары мыналар:

1) Баланың жанында дұрыс әсерленулер һәм ашық суреттеулердің көп болуына иждиһат қылу керек. Әсерленулер, суреттеулер өздері аз болып, және дұрыс һәм ашық болмаса, баланың ұғым, хукм жасауы һәм ой шығаруы хата болады. Ойдың өзінің терең болуы үшін әсерлеу һәм суреттеулердің көп һәм ашық болуы керек. Қанша дегенмен адам суреттеулер бойынша ойлайды. Сондықтан

екінші дыбыс қолданады. Мысалы, «р» орнына «и» жүргізеді. Кейбір адамдардың баланы өз тілінше сөйлеп, балаға тез ұқтырам деп, яки баланы еркелетіп, әдейі тілдерін бұзып, балаша шолжандап, сақау болып сөйлейтіндері бар. Бұл — зор хата. Бұлай сөйлеу баланы түземейді, бұзады. Баланы адастырып, оның сөзді дұрыс сөйлеп үйренуіне бөгет болады. Бала сөзін дұрыс сөйленген үлкен кісінің сөзіне қарап сөйлейді ғой. Бала бастап заттардың атын (зат есімдерді) онан соң заттардың ісін (етістіктерді) онан соң заттардың сынын (сын есімдерді) айтып үйренеді.

Екінші жылдың аяғында бала қысқа сөйлемдерді айта алады. Үшінші, төртінші жаста бала жап-жақсы сөйлейтін болады. Бала тілінің дұрыс өркендеуінің бірінші шарты балаға сөзді бұзып сөйлемеу керек. Және балаға ұқпайтын жат сөз үйіретпеу керек. Екінші, бала өзі тендес балалармен бірге ойнауы керек. Баланы ешбір уақыт сөзден тыймау керек. Былдырласын, шолжаңдасын, сөйлей берсін.

Ал енді, баланың тілін шын дұрыс жолға салатын, дұрыстайтын, байытатын мектеп.

ІШКІ СЕЗІМ ЯКИ КӨНІЛ КӨРІНІСТЕРІ

Біз жан тәрбиесіне кіргенде жан көріністерін үшке бөліп едік: ақыл көріністері, ішкі сезім яки көңіл көріністері һәм қайрат көріністері деп. Ақыл көріністерінің қандай түрлерге бөлінуін һәм оларды қалай тәрбие қылу керек екендігін біз жазып өттік. Енді ішкі сезімдерге көшеміз.

Ішкі сезімдер. Адам бір нәрседен әсерлену алып, нәрсемен таныс болып тұрғанда, адамның жанында не жағымды, не жағымсыз бір күй болмай тұрмайды. Мысалы, жағымды дыбыстан әсерлену алғанда, жан жағымды күйде болады. Жағымсыздан — жағымсыз күйде. Және болып озған бір әсерленуді суреттеу жасағанында да, жанда не жағымды, не жағымсыз күй болады. Мысалы, біз жақсы көрген адамымызды суреттесек, жанымыз жағымды күйде болады, жек көрген адамымызды суреттесек, жанымыз жағымсыз күйде болады. Қысқасы, әсерлену уақытында яки суреттену уақытында жанымызда не жағымды, не жағымсыз бір толқын болмай қоймайды. Міне, осы әсерлену, һәм суреттеу уақытында жанда болатын толқын ішкі сезім деп аталады.

Әсерлену мен ішкі сезім арасында көп айырма бар. Әсерлену дене мен жанның қатынасуымен болатын көрініс. Ішкі сезім таза жан көрінісі. Бұл — бір. Екінші, әсерлену арқылы біз сыртқы заттармен танысамыз. Ал енді, ішкі сезім арқылы біз заттарға, көріністерге баға береміз. Егер қадырлі деп тапсақ, жанымыз жағымды күйде болады, қадірсіз деп тапсақ, жанымыз жағымсыз күйде болады.

Ішкі сезімдердің жасалуы. Адамда ішкі сезім болу үшін біздің жанымызда бұрын бірнеше әсерленулер һәм суреттеулер болу шарт. Себебі ішкі сезім бір тұқымдас бірнеше әсерленулерді һәм суреттеулерді бір-бірімен салыстырумен болады. Мысалы, біз «мына картина әдемі екен» десек, сонда біз сол картинаны оймен басқа картиналармен салыстырып алып отырмыз. Салыстырылатын бұрынғы мен жаңа екі суреттеулердің бұрынғысы — ішкі сезімнің негізі деп, соңғысы ішкі сезімді оятушы деп аталады. Негізгі суреттеу әр адамда әртүрлі болады. Әрбір адамның ішкі сезімі сол адамның қандай күйде тұруына, оның біліміне һәм денесінің қандай күйде тұруына байлаулы болады. Мысалы, бір әннен бір уақытта жағымды әсерлену, екінші уақытта жағымсыз әсерлену алуға мүмкін. Яки білімді оқыған адам бір нәрседен жағымсыз әсерлену алғанда сол нәрседен оқымаған надан адамның алған әсерленуі жағымды болуға мүмкін. Яки сау адамның бір нәрседен алған әсерленуі жағымды болғанда, сол нәрседен ауру адамның алған әсерленуі жағымсыз болуға мүмкін.

Ішкі сезімдердің сыртқа шығуы. Жанда

болған әрбір ішкі сезім сыртқа шықпай, яғни денеге әсер бермей қоймайды. Не бет өзгереді, не дауыс өзгереді, не жай денеде бір әсер болады. Мысалы, ұялғанда бет қызарады, қорыққанда дауыс, дене дірілдейді. Халық ішкі сезімдердің орыны жүрек деп біледі. Бұл пікірде әжептәуір дұрыстық бар. Яғни ішкі сезім уақытында жүректің қызметі күшейеді. Шынына келгенде, әрбір ішкі сезімнің болуына ми себебші, бірақ ішкі сезімнен көп әсерленетін жүрек қуаныш уақытында жұмысын жылдам атқарады, «ойнайды». Ал, реніш уақытында жұмысын шабан атқарады, «қысылады».

Ішкі сезімдердің бөлінуі. Бірінші, ішкі сезімдер мінезіне қарап екіге бөлінеді: жағымды һәм жағымсыз ішкі сезімдер. Яғни қандай болса да ішкі сезім мінезіне қарағанда, не жағымды, не жағымсыз болмай қоймайды. Екінші, ішкі сезімдер күшіне қарап бөлінеді. Күшіне қарағанда, ішкі сезімді екіге айыруға болады: жан күйі һәм аффект.

Жан күйі. Адамда бір ішкі сезімнің ұзақ болуы жан күйі деп аталады. Мысалы, адамда қайғы ұзақ болса, оның жан күйі де қайғылы мінезді болады. Кейбір адамдардың жаны өмір бойы бір күйде болады. Мысалы, туғаннан бері тарлық, кемдік, жоқтық, науқас көрмеген адам ылғи қуанышты, шат болады. Өмірі бойы кемдік, тарлық көрген қуқанжыға адам жадырауды білмейтін болады.

Аффект. Тіпті күшті болған ішкі сезім аффект деп аталады. Аффект көбінесе кенет болады. Оны құйынмен ұяқастыруға болады. Ішкі сезім аффект дәрежесіне жеткен

уақытта жанның басқа күштері әлсіреп, жұмысы шабандап қалады. Мысалы, ашу уақытында, қатты қорыққан уақытта ақыл жөнді жұмыс қыла алмайды. Аффект тым күшті дәрежеге жеткенде, адам не істеп, не қойғанын ойлай алмайды. Мысалы, күшті аффект уақытында адам төбелесіп қалады. Кісі өлтіріп тастайды. Кенет күшті болатын аффект адамның денесіне де күшті әсер береді. Бетті қуартады, қызартады, денені дірілдетеді, күлдіреді, жылатады, кейде кенет шашты ағартады. Аффект нерв системасына күшті әсер етеді, аффекттен соң адам әлсіреп қалады.

Ішкі сезімдер тағы екіге бөлінеді: өзімшілдік (эгоизм) ішкі сезімдері һәм көпшілдік (альтруизм) ішкі сезімдері. Кіндігі өзімізде болған, яғни біздің не әлсіздігімізді, не күшімізді көрсететін ішкі сезімдер өзімшілдік ішкі сезімдері деп аталады: Ұялу, қорқу, батырлық, ашу, жек көру, төкаббарлық, күншілдік сықылды. Ал енді, басқа адамдар һәм жаратылыс үшін болатын ішкі сезімдер көпшілдік ішкі сезімдері деп аталады. Достық, аяу сықылды.

Баланың ішкі сезімдері. Баланың тұрмысында ішкі сезім зор орын алады. Бала бір нәрседен әсерлену алғанда ол әсерленудің жағымды яки жағымсыздығын бірінші орынға қояды. Баланың ішкі сезімдері ересек адам ішкі сезімдерінен былайша айырылады: баланың ішкі сезімдері ұшқыр болады. Жылдам ойланады. Мысалы, бала тез қуанады, тез қайғырады, күлуі де, жылауы да тез; 2) Баланың ішкі сезімдері күшті, құйындай екпінді болады. Мысалы, баланын ко-

лындағы ойыншығын ойнап қана алсан да, ол қатты ашуланады. 3) Баланың ішкі сезімдері тұрақсыз, құбылымпаз, құйындай тез басылады. Мысалы, қатты ашуланып тұрған бала бір қызық нәрсе көрсе, қуанып кетеді, күліп жібереді.

Ішкі сезімдердің адам өмірінде ұстаған орыны зор. Әсіресе баланың өмірінде ішкі сезім көп роль ойнайды. Біздің ісімізге белгілі бет алдыратын, көбінесе осы ішкі сезімдер: біз жағымды нәрсені істейміз. Жағымсызды істемейміз. Бізде жағымды сезім оятпайтын істі біз шабан, көңілсіз істейміз; оятатын істі шаттықпен, шын ынтамен істейміз. Адамның бахытты, бахытсыз болуы да осы ішкі сезімдерден: Жөпшенді нәрседен жағымсыз ішкі сезім алмайтын адам бахытты; тым сезімпаз адам бахытсыз, сондықтан ішкі сезімдерді дұрыс тәрбие қылу керек.

Ішкі сезімдерді тәрбие қылу, тәрбиеден мақсат һәм тәрбие жолдары. Баланың ішкі сезімдерін тәрбие қылғанда тәрбиеші алдымен баланы үйрету керек. Дұрыс, пайдалы, жоғары нәрседен ләззат алуға, төмен, пайдасыз нәрседен жиренуге, һәм осы ұмтылумен жиренуді терең, берік қылуға тырысу керек. Бұл мақсатқа жеткізетін жолдар:

1) Дұрыс ішкі сезімдердің көп болуына, нашарлардың болмауына жәрдем көрсету керек. Яғни баланы ұнамсыз ішкі сезімдерді оятатын себептерден сақтау керек. Мысалы, балалардың біреуіне базарлықты, ойыншықты көп беріп, біреуін аз беріп, арада күншілдік туғызбау керек. Жануарды малдың төлін, мысықты әуре қылғызып ұрғызып үйретпеу керек: бала қатал болып шығады.

2) Баланың маңындағы адамдар балаға жақсы мысал. Бала еліктегіш, маңайындағы адамдардың, әсіресе ата-анасының мінезіне салып алады. Бала жүргенде, сөйлегенде ата-анасындай болуға тырысады. Ата-ана қатал болса, бала да қатал: ата-ана жұмсақ болса, бала да жұмсақ. Қымсетсе ашуланып, бақырып, қоя беретін ата-ананың баласы да сондай. Сондықтан баланың маңындағы адам дұрыс мінезді болу керек.

Өзімшілдік ішкі сезімдердің біреуі — ашу. Екінші кісі тарапынан бізге әдейі көлденең тартылған бір бөгетке, кедергіге ұшырасақ, біздің жанымызда ашу сезімі пайда болады. Бізге бір жансыз нәрсе зиян қылса, кедергі болса, яки бір адам байқамай, бізге кедергі жасаса, біз оған ашуланамыз. Қысқасы, ашу сезімі адамда екінші бір адамға қарсы ғана оянады. Баланың ашуланып, қуыршақты, шыбықты ұруы баланың сол нәрселерді жанды деп білуінен.

Ашу ең күшті дәрежеге, құтыру дәрежесіне жеткенде, адам ақылынан айырылып, не істегенін білмейді.

Балада қайрат әлсіз. Бала өзінің күшін шамалай алмайды һәм маңайындағы нәрсенің бәрін жанды деп біледі. Сондықтан балада ашу сезімі тез оянады. Бала жылдам ашуланады. Баланың ашуы жылаумен, айғай салумен һәм ашу тудырған нәрсеге зиян келтіруге ұмтылуымен жарыққа шығады. Бала қатты ашуланғанда, не шалқасынан, не етпетінен домалайды, жер тепкілейді, қолына түскен нәрсені тырнайды, тістейді. Баланың мұндай ашуын бітіру үшін, долданып жатқан баланы байқамағандай болу керек. Бала өзі

басылған соң ұрыспай жай ғана балаға бұлай долданудың ұнамсыз екенін, түбі пайдасыз екенін ұқтыру керек. Ашуланған бала сол ашуы туғызған нәрседен өш алуға ұмтылады. Балаға өш алдырып үйретпеу керек. Адамнан, малдан өш алдыру былай тұрсын, жансыз нәрседен де өш алдыру дұрыс емес. Мысалы, табалдырыққа сүрініп жығылған балаға табалдырықты ұрғызу яки ұру жөнге келмейді. Өш алдырып үйрету баланы малға, жанға бәріне де қайырымсыз қатал қылып шығарады.

Қорқу сезімі — адам жанында бір бақытсыздық күткенде болады. Қорқу сезімінің бірнеше басқышы бар. Жеңіл қорқу тынышсыздану деп, қатты қорқу үрей ұшу деп аталады. Қорқу сезімінің күштілігі келе жатқан қорқыныштың шамасына, дененің сезімпаздығына байлаулы. Хиялы бұзылған яки денесі ауру адам қорқақ болады. Қорқақ сезімі неғұрлым күшті болса, оның жанға һәм денеге әсері де сонша күшті болады. Үрей ұшқанда адам қозғала алмай, сөйлей алмай қалады. Есінен айырылады, кенет кейде шашы да ағарып кетеді.

Бала тым қорқақ келеді. Мұның себебі — Баланың хиялы тым тірі һәм денесі әлсіз. Бала желден сықырлаған есіктен қорқады, козыдан, лактан қорқады. Жат кісіге жоламайды. Әсіресе көп қорқытылған бала тым қорқақ болады. Ал енді, қорқытылмай өскен бала батыр болады. Мұндай бала қараңғы үйге кіріп жүре береді. Жалғыз жатып ұйықтай береді. Баланы қорықпайтын ер қылып өсіру үшін оның денесін һәм жанын сау, берік қылып тәрбие қылу керек. Алдымен баланы

ешбір уақыт қорқытпау керек. Бәки келеді, жалмауыз кемпір келеді, пері, жын, шайтан, албасты, обыр келеді деген сықылды сөздермен баланы қорқыту қып-қызыл зиян. Мұндай сөздерді, әнгімелерді, ертегілерді естіп өскен бала өмір бойы су жүрек, қорқақ болады. Жасында қорқытылып үйренбеген бала өскенде ер болады. Ер болу — үйренуден. Адамға ер болу керек деген құр сөз пайда бермейді. Ерлікке іспен үйрету керек. Мысалы, қараңғы үйге кіруге қорқатын баланы үлкен адам өзі бірге алып, кіргізіп үйретсе, бала қорықпайтын болады. Тарсыл-гүрсіл атыс соғыстардың ішінде жүрген адам қорқудың не екенін білмейді.

Жоғарыда айтылған, баланы қорқыту хата деген сөзден балаға жаза қылудың дұрыс еместігі келіп шығады. Яғни баланы жазамен қорқыту еш дұрыс емес. Жазамен қорқытқанда бала нәрсені істегісі келіп, істеп, болмаса істемегісі келіп істемейді емес, жазадан қорыққаннан ғана не істейді, не істемейді. Яғни бала өтірік айтуға, алдауға үйренеді. Баланы ұрып-соғу тіпті адамшылыққа ұнамайтын іс. Ұрылып, соғылып тәрбие қылынған бала жанының бар жақсы мінездерінен, ақылынан, ісінен айрылып, миғұла болады. Өтірікші, алдаушы болады. Су жүрек, жасқаншақ болады. Ұру баланың денесіне де көп зиян келтіреді.

Қазақта бала ұрмайтын ата, ана сирек шығар. Талай ата «жүгірмек!» деп, талай ана «көкала келгір!» деп, жап-жас балаларын салып-салып жіберіп, сілейтіп тастаушы еді-ау!

Әсіресе молдекелер!

Таң атқаннан күн батқанша, көк шыбық сынғанша сабайды. Баланың көзі кітаптан кішкене бұрылып кетсе, салып жібереді. Жап-жас ойын баласы бір нәрсеге езу тартып күлсе, салып жібереді. Қарғыс тигір көк шыбықтың сорлы баланың арқасына шып-шып тимейтін шағы бар ма еді? Көк шыбық тиген сайын қайқандап, жас жүрегіміз елжіреп, көзіміз ыстық жасқа толып, зәреміз әлбісін-а, әдбәсін-ай деп талайымыз отырмап па едік?! Молда атын көтерген хаюан бар күшімен құлағымыздан тартқанда, тістеніп тұрып, тілімізді тартқанда, талайымыздың құлындаған даусымыз құраққа шықпайтын ба еді?

Надан молданың осындай хаюандық істерінен талайымыз-ақ «сабақ», «молда» деген сөздерді естігенде денемізге суық су құйып жібергендей болмаушы ма едік?

Қазақтың кейінгі буын балалары! Хаюан құлықты надан молдалар заманында туманыңа қанша шүкірлік қылсаңдар да аз

Ал енді, баланы ұрыспа, сөкпе дегеннен бала біржола тізгінсіз болсын, істеген істері туралы ешкімге жауап бермесін деген сөз шықпайды. Абзалы, тәрбиеші баланың нашар істі өзі істемеуіне, нашар мінезден өзі қашуына тырыссын. Яғни ешкім айтпай, қорқытпай баланың өзі жамандықтан, нашар мінезден жиренетін болсын. Баланы мұндай қылып шығару, қорқыту, үркіту арқасында емес, бәлкі, махаббат, жылы сөз, жұмсақ іс арқылы ғана болуға мүмкін. «Жыды-жылы сөйлесе жылан інге кіреді» есте болу керек, таяқ адамды емес, үйретсе аюды ғана үйрете алар.

Жоғарыда біз: бала істеріне жауапты болуға тиіс дедік. Бұл сөздің мағынасы, баланың нашар ісіне жаза шеттен алынып келінбесін. Яғни бір нашар іс үшін баланы ұру, бір нәрсе бермеймін яки бір нәрсесін алып қоямын деп қорқыту жарамайды. Бұлай істегенде, бала нашар істен сол істің нашар болғандығы үшін тиылмайды. Бәлкі, таяктан, сөзден аман қалу үшін, бір нәрсені алу яки бір нәрседен айырылып қалмау үшін ғана тиылады. Ал енді, бала нашар істен сол істің нашарлығын біліп тиылсын десең, сол істің нашарлығын іспен көрсету керек. Яғни нашар істің нәтижесі де нашар болатынын бала іспен көрсін. Мысалы, өтірік айтқан адамның сенімі кетеді, ұрлық қылған адамның қадірі кетеді.

Ұялу сезімі. Егерде біз өзіміз қымбат көретін адамдарымыз мінегендей бір мін іс істесек, біздің жанымызда ұялу сезімі болады. Жер жүзінде ұялмайтын адам жоқ. Бірақ білімі, тәрбиесі мінезіне қарай әр адамның ұялуы да әртүрлі болады. Мысалы, білімсіз адам айылын жимайтын істен білімді адам ұялып өліп қалады. Жұмсақ мінезді адам ұялшақ келеді. Ұялу оңай нәрсе емес. Адамға ұялудан күшті жаза жоқ. «Өлімнен ұят күшті» дейді қазақ. Қазақтың бұрынғы күнде нашар іс істеген адамдарға істеген жазаларының көбісі ұялту болған. Мысалы, қазақ қар әйелді қара өгізге теріс мінгізіп, бетіне күйе жағып, үстіне құрым жауып, ауылды айналдырады екен. Әрбір елдің занында ұялтуға негізделген жаза нағыз қатты жаза деп саналады. Сондықтан тәрбиеші баланы ұялтып жаза қылуға өте сақ болу керек. Ұялту,

келемеж кылу баланың жақсылыққа, жоғарылыққа ұмтылуын, барлық ынтасын байлап, өлтіріп, баланы жасық, ынжық қылады; бала қорғаншақ, өзіне өзінің сенімі жоқ, жасқаншақ болады. Ұялу сезімінің қарсысы — өзіне өзі разы болу сезімі. Адамда бұл сезім басқалар өзін жақсылағанда, мақтағанда болады. Өзіне өзі ылғи разы болып жүретін тәкаббарлық сезімі пайда болады. Тәкаббарлық сезімі, яғни адамның өзін ірі деп санауы шектен шығып кетпесе, әрине, дұрыс сезім, дұрыс мінез. Бірақ шектен шығып кетпесін, яғни адам өзінің істері, мінездері ірілігін емес, төмендігін көрсетіп тұрғанда, өзін ірі адам деп санайтын болмасын. Жоғарыда айтқан себептерден баланың өзіне өзі разы болу сезімін өте сақтықпен тәрбие қылу керек. Баланың өзін мақтама, ісін мақта. Мақтағанда, мақтауға тұрарлық ісін мақта. Баланың жеңіл істерін мақтай беру балада менмендік, ретсіз тәкаббарлық туғызады. Қайта, бір жеңіл дұрыс ісі болса да, нашар шәкіртті мақтау керек. Қалайда мақтауға өте мырза болуға жарамайды. Бір шәкіртті, бір баланы мақтау басқа балалардың рухын түсіреді, ынтасын өлтіреді. Ал енді, жақсы оқуы, дұрыс құлқы үшін шәкірттерге сый (наград) беру, «афарин», «тахсин» үлестіру тіпті дұрыс емес. Мұндайда сый алған балалар сый алу үшін ғана тырысып, кеуделеріне орынсыз менмендік, ретсіз тәкаббарлық кіріп, сый алмаған балалар күншіл һәм өзіне өзі сенбейтін жасық болып шығады.

Көпшілдік ішкі сезімдері мен аяу һәм достық. Аяу сезімі әр адамда болады. Адам

бір нәрсені аялағанда бір максұт үшін яки сол нәрсе дұрыс болмағандықтан аямайды, тек сол нәрсе аяныш көрінсе аяйды. Біз суға батып бара жатқан адамды көрсек, осыны құтқарып, осыдан олжа алайын деген оймен емес, ешбір ойсыз, жанымызды өлімге байлап, толқынға кіріп кетеміз. Яки біз өзінің тиісті, жолды жазасын тартып жатқан яки тартайын деп тұрған бір жазалы адамды көрсек те, аяймыз. Хасірет бейнет көрген адам неғұрлым бізге жақын болса, сонша терең аяймыз.

Біреуді біреу аяп, қайғысына ортақтасқандай, қуанышына ортақтаспайды. Біреудің қуанышына ортақтасу орнына, адамда күншілдік пайда болады. Бұл жалпы адамзаттың бір төмен, өнімсіз мінезі. Бір ғалым айтыпты: қайғыға ортақтасу үшін адам болу жетеді. Қуанышқа ортақтасу үшін періште болу керек деп. Тәрбиешіде баладағы осы күншілдік мінезді әлсіретуге ұмтылуы керек.

Достық сезімі — адамда, сол адамның жанына екінші бір адамның жаны барлық мінездерімен үйлесетін болса, сонда болады. Аяғанда адам бойламай, аңдамай аяйды; дос болғанда, ойлап, аңдап дос болады. Екі дос бірге болса, араларында достық беки береді. Егер айрылса, достық әлсірейді. Аяу сезімі адамда ерте басталады: бір жасқа толған бала күлсен күледі, жыласаң жылайды. Ал енді, достықакыл біраз орныққан соң болады.

Жеткен адамдардың баланы аяуы балаға өте қымбат. Баланы кім аяса, оған сол жақын. Анасы өліп, жетім қалған баланы ең алғаш кім бауырына тартса, бала соған бауыр басып кетеді.

Бала біраз есейіп, басқа балалармен ойнай бастаған кезде, онда достық сезімі оянады. Бірге ойнайтын балалардың ішінен бала өзіне дос тауып алады. Достық сезімнің балаға көп пайдасы бар. Досының көңілін тауып үйренген бала өзімшілдік мінездерден аулақ болады. Өзінің дос баласының сөзін бала үлкен адамның сөзінен артық тыңдағыш келеді. Сондықтан тәрбиеші баланың достарының дұрыс балалар болуына қам болуға міндетті.

Ішкі сезімдердің біреуі іш пысу яки зерігу. Іш пысу көңілсіз бір сезім. Іш пысудың жоғарғы дәрежесі, еш нәрсеге қызықпау, еш нәрсеге үмтылмау, еш нәрсеге қанағаттанбау дәрежесінде іш пысу апатия деп аталады.

Іш пысудың бас себебі — іссіздік. Ісі жоқ, жұмысы жоқ адамның іші пысымпаз болады. Ылғи еңбек қылған адам іш пысудың не екенін білмейді. Баланың сотқар, тентек болуы өзіне лайық іс таппай іші пыскандықтан. Іші пысқан соң әр нәрсеге тиісіп, бұлдіре береді.

Іш пысудың екінші себебі — бір түрлілік. Бір түрлі әсерлер, бір түрлі суреттер адамды жалықтырады, қажытады, іш пысырады. Мысалы, біз бір кітапты қайта-қайта оқысақ, бір әңгімені қайта-қайта тындасақ, біздің ішіміз пысады. Мұғалім бір сөзді ұзыннан ұзақ соза берсе, шәкірттің де іші пысады.

Әсерлер, суреттер тез алмасса да, адамның іші пысады. Мысалы, көз алдымызда түрлі-түрлі нәрселер тез-тез алмасқандықтан, біздің отарбада кетіп бара жатқанда ішіміз

пысады. Мұғалім үсті-үстіне төпеп, түрлі білімді, түрлі сөзді айта берсе, баланың да іші пысады. Мұғалімнің шеберлігі өзі білген білімнің бәрін балаға тез білдіруде емес, еппен басқыштап білдіруде. Сабақ оқытуда мұғалім сөзі жинақы, жігерлі, қызықты болуға тиісті. Сонда ғана ол баланың абайын өзіне қарата алады. Болмаса, баланың абайы басқа нәрсеге ауып кетеді. Сабақ оқығанда балалардың ойнауы, тыныш отырмауы, бір-бірімен сөйлесулері мұғалімнің жинақы, жігерлі бола білмегендігінен.

Ішкі сезімдердің адам үшін ең қымбаттары сұлулық һәм құлық сезімдері.

Сұлулық (эстетика) сезімдері

Жаратылыстың һәм искусствоның сұлу заттары адам жанында сұлулық сезімдерін оятады. Үлбіреген гүл, күніренген орман, сылдыраған су, былдыраған бұлақ, шексіз-шетсіз қара көк теңіз, түрлі шөптермен толқындалған дала, бұлтпен бел алысқан биік тау, күннің ойыншыл алтын сәулелері, ерке сұлу ай, жұлдызды түн, міне, осылар сықылды жаратылыстың сұлу заттары, көріністері яки искусствоның тылсымды жанды билеп алып кететін ән, күй, сиқырлы сөз, сұлу картина сықылды әсерлері адам жанында бір ләззәт, бір сұлулық толқынын оятып, туғызбай қоймайды, архитектура, сұлу сурет (живопись), скульптура сықылды пластика искусствосы адамның көру сезімін сиқырлап барып, жанда сұлулық толқындарын туғызады. Ал енді, музыка, ән, поэзия сықылды тон

искусствосы есту сезімін сикырлап барып, жанда сұлулық толқындарын туғызады.

Сұлулық сезімдері адамның дұрыс, сұлу, ләззат іздеуіне, сұлу нәрсені сүюіне, көріксіз нәрседен жиренуіне, хатта жақсылыққа ұмтылып, жауыздықтан тиылуына көк көмек көрсетеді. Сондықтан баланың сұлулық сезімдері жақсы тәрбие қылынуға тиісті.

Сұлулық сезімдерін тәрбие қылу. Әр адамның сұлулық сезімдері әртүрлі нәрседен оянымпаз болады. Біреудің музыкадан, біреудің сұлу суреттен, біреудің поэзиядан. Искусствоның әйтеуір бір түрінен ләззат алмайтын, біреуіне құмар болмайтын адам болмайды. Тәрбиешінің міндеті балада искусствоның қандай түріне ынта бар екенін тауып, сол ынтасын, сол түр туғызатын сұлулық сезімдерін өркендету. Өркендету жолдарынан төмендегі жолдарды көрсетуге болады:

1) Балаға жаратылыс сұлулығынан ләззат алғызу. Жаратылыста сұлулықтың неше түрінің бәрі бар. Бала бұлақтың былдырын, судың сылдырын, жапырақтың сыбдырын, орманның күңіренгенін, теңіздің күрілдегенін естісін; жымыңдаған жұлдыздар себілген көк шатыр көркі, түрлі түсті кемпірқосағын, буыны жоқ бұрандаған қайынды көрсін. Жаратылыс сұлу. Бала сол сұлу жаратылыстың құшағында болсын, балада сұлулық сезімдері еріксіз оянады. Тәрбиеші жаратылыстағы түрлі сұлулықтарға баланың абайын аудару керек.

2) Баланың маңайындағы нәрсенің бәрі жинақты, ретті, таза болсын. Таза деген сөзді қымбат деп ұғу хата. Тегінде қымбаттың бәрі сұлу деп ұғу хата ғой. Баланың маңайын-

дағы нәрсе қымбат болмасын. Таза, ретті, тәртіпті болсын. Ойдың іші, киім-кешек, ыдыс-аяк бәрі таза болуға тиісті. Баланың үсті-басы, денесі, беті-колы, бәрі таза ұсталуға тиісті. Баланың маңайында жүрген адамдар ретті, тәртіпті, таза болуға міндетті. Ұяда не көрсе, ұшқанда соны істейді. Таза-лыққа үйренген бала таза болады. Былықтыққа үйренген бала былық болады. Ас жеп отырып әжесі жалаңаш қолмен мұрнын сіңбіріп, яки баланың нәжісін ұстап, қолын жөндеп шаймастан, яғни асқа кіріссе, бала да осыны істейді. Кейбіреулердің былықтықты ырыс көруі надандықтың әбден асқандығы ғой.

Баланың маңайында сөйленетін сөздер де әдепті, сұлу болуға тиісті. Былық сөздерді естіп өскен бала өмір бойы былық, былапыт тілді болады. Отағасы-ау, бала-шағаның алдында былық, былапыт сөздерді сапырып сөйлегенінді қой. Қайдағы құдай атқан сөздерді естіп өскен ұлында қандай әдеп болады, қызында қандай қылық болады?!

Және баланың маңайындағы адамдардың жүріс-тұрыстары да әдепті, сұлу болуға тиісті. Сұлу дене, сұлу қозғалысты көріп өскен баланың денесі де, қозғалысы да сұлу болады. Жер жүзінде біздің қазақтың денесінен, қазақтың жүріс-тұрысынан жексұрын дене, жексұрын жүріс-тұрыс кемде-кем-ақ шығар. Аяғы қисық, жауырыны қушық. Ақыл қарында тұратындай-ақ, қарны буаз биенін қарнындай салбырап жатса, би болады-мыс! Семіз болып пысылдап отырса, айбынды «адам» болады-мыс. Кейбір «мырзалар» сұлу боламыз деп жүргенде қикандай ма керек, бұраңдайма керек, қарап тұрсаң жүрегін айнып

кұсқын келеді. Осыларды көріп өскен қазақ баласының денесінде не сұлулық болады?! Қазақ! Жұртқа күлкі болмайын десең, бұл мінездерінді таста, балаңды сұлу, сымбатты қылып өсір. Адам сұлулықты сүйсе, тазалықты сүйеді. Тазалықты сүйсе, оған ауру жоламайды.

3) Баланы сұлу искусствомен терең таныстыру керек. Бала неше түрлі сұлу үндерді естісін, неше түрлі сұлу түрлерді, түстерді көрсін, сұлу сөздер, сұлу өлеңдер жаттасын. Түрлі музыка құралдарының үндерін тыңдасын, сурет салып үйренсін. Ән салып, музыка құралдарында ойнап үйренсін. Міне осыларды істесе, баланың сұлулық сезімдері өркендейді. Білу керек, топас адам — тірі өлік.

Құлық сезімдері

Адам өзінің әрбір ойына, әрбір ісіне баға беріп отырады. Ізгі ойы, ізгі ісі адамда жағымды сезім туғызады. Адамға қалайда болса, қашанда болса, пайда келтіретін ой мен іс ізгілік деп аталады. Ізгілікке ұмтылу, жауыздықтан безу адамның жаратылысының өзінде бар нәрсе.

Ойдың яки істің ізгі, яки жауыз болуына қарап, сол ойға, яки іске іштен баға бергенде болатын жағымды яки жағымсыз сезімдер құлық сезімдері деп аталады. Құлық сезімдері жасқа, дұрысын айтқанда білімге қарап, әр адамда әртүрлі болады. Білім неғұрлым төмен болса, құлық сезімдері де сонша төмен, тар болады. Мысалы, білімі кем адам, бір ой яки іс түбінде пайдалы болып шығар ма, жоқ па, оны байқай алмай, сол уақытында жа-

ғымды, пайдалы болса, оны ізгі ой, ізгі іс деп біледі. Ұрлық қылған надан адам «Ұрлық түбі — қорлық» екеніне көз жібере алмай, уақытындағы пайдасын ғана көреді. Бала барлық еркелігінің, барлық тілегінің орындалып отырғанын ғана жақсы көреді. Еркеліктің орындалуын ізгілік деп біледі. Еркеліктің орындалмауын жауыздық деп біледі. Ал енді, адам есейген сайын, дұрысы білімі артқан сайын, оның құлық сезімдері де жоғарылай, тереңдей, кеңейе береді. Яғни адам ақылы тереңдеген сайын, дүниеде ол жалғыз өзі тұра алмайтындығын, басқа адамдармен бірге тұруға мұхтаждығын, өзінің ойын һәм ісін басқа адамдардың ойлары һәм істерімен қабыстырып отыруға міндеттілігін, яғни өз басына ғана келетін пайдаға ұмтылып, өз басына келетін зияннан безбей, сол өзімен бірге дүниеде тұратын басқа адамдарға да пайда келіп, зиянның болмауын тілеу тиістілігін, міне, адам, білімі, ақылы тереңдеген сайын осыларға ұмтылады, яғни оның құлық сезімдері осылай тереңдейді.

Мысалы, балада біраздан соң ананы сүю сезімі оянады. Анасын сүю, анаға жауыздық тілемей, ізгілік тілеу деген сөз. Біраз ес білген соң, туысқандық сезімі, яғни араласып айналасында жүрген адамдарды сүю сезімі оянады. Онан соң білім тереңденкіреген кезде елін сүю сезімі оянады. Өз елін сүю сезімі жер жүзіндегі барлық адамзатты сүю сезіміне алып барады. Бұл сөздерден көрінеді — ізгілік деген сөздің дұрыс һәм толық мағынасы мынау екен: Әр адамның өзін сүюі, яғни жауыздықтан безіп, ізгілікке ұмтылуы, туысқандарын сүюі, яғни оларға жауыздық ті-

лемей, ізгілік тілеу, өз елін сүюі, яғни еліне жауыздық тілемей, ізгілік тілеу, пайда келтіріп, зиян келтірмеу, һәм басқаларға да зиян келтірткізбеу, ең негізінде — біткен адамзатты дос һәм бауыр көру екен. Міне, кімде кім өзін сүйсе, туысқандарын сүйсе, өз елін сүйсе, әсіресе біткен адам баласын бауырым деп білсе, сол адамды ізгі деп атаймыз. «Әсіресе» деген сөзді қосуымыздың мәнісі мынау: адамның өзін өзі сүюі, туысқандарын сүюі, бұл ол адамның құлық сезімдерінің төмен тұрғандығын көрсетеді. Өзін өзі соқыр сезіммен мал да сүйеді, пайдаға ұмтылады, жаманнан безеді. Туысқандарын мал да сүйеді, бие құлынын қорғайды. Адамның шын мағынасымен «адам» болуы үшін өзін сүю, жақындарын сүюмен қанағаттанбай, жалпы адамзатты сүюі шарт. Өзінің һәм жақындарының ғана пайдасын іздемей, жалпы момын халықтың пайдасын іздеуі шарт. Халық пайдасын өз пайдасынан ілгері қоюы шарт. Адам шын ізгі адам боламын десе, халық ісі, халық пайдасы жолында құрбан бола білсін. Қазақтың жазушысы Міржақып Дулатов бір өлеңінде:

Мен біткен ойпаң жерге аласа ағаш,
Емеспін жемісі көп тамаша ағаш.
Қалғанша жарты жаңқам мен сенікі,
Пайдалан шаруана жараса, алаш,—

дейді. Міне, алашты халық десек, халықты шын сүйген адам «жарты жаңқасы» қалғанша халық үшін қызмет істеуге тиісті. Өз елін сүю дегеннен — адам өз халқынан басқа халықтарды мейлінше жек көрсін, басқа халықтарға қасқыр болып тисін деген сөз

шыкпайды. Бұлай болса, жер қанға тұншығып, бұзақылық белең алып, жауыздық өрлеп, жер жүзінде тыныш тұрмыс болмас еді. Еуропа мемлекеттерінің мына 1914-ші жылдан бері қан төгіп жатқаны, одан бұрынғы да соғыстар бұған айқын дәлел. Әрбір халық бір-біріне жау болсын деп ұғу хата. Адам өз халқының адамдарын сүюінің үстіне басқа халықтардың адамдарын да сүюге міндетті. Міндетті ғана емес, еріксіз сүймек. Жер жүзіндегі адам адамды сүймек. Бұл адамның жаратылысындағы негізгі мінез.

Осы жерде «дін сезімдері» деп аталатын сезімдер туралы бір-екі сөз айтып өтейік. Бірқатар адамдарға мынадай бір пікір бар: адамның құлық сезімдері күшті болуы үшін, яғни адам ізгі болу үшін жауыздықтан тиылып, ізгілікке ұмтылуы үшін, адамда дін сезімдері күшті болу керек. Дін сезімдерінің негізі, дүниені жаратушы, дүниеде барлық нәрсені билеп тұрушы бір тәңірі бар деп сену һәм сол тәңіріге адам өзін пенде деп білу. Тәңірінің құдіреті алдында адам өзінің әлсіздігін сезіп, біліп, тәңіріге құлшылық қылу. Яғни жауыздықтан тиылып, ізгілікке ұмтылу. Барлық кемшіліктен азат тәңіріге жағу үшін барлық кемшіліктен безу.

Ізгілік істесе, тәңірінің көңілін табуға, разылығын алуға махаббат тартуға, яғни жұмаққа кіруге сену. Жауыздық істесе, тәңірінің наразылығын алуға, ашуына, қаһарына ұшырауға, яғни тамыққа кіруге сену, міне, дін сезімдерінің негізі осы. Осы дін сезімдері күшті адам, яғни тәңірінің барлығына, құдіретіне сеніп, оның махаббатын алуға, қаһарына ұшырамауға ұмтылатын адам өмір

бойы ізгілікке ұмтылып, жауыздықтан безбек.

Дін сезімдері туралы пікір осы. Бұл баяғыдан бері келе жатқан пікір. Бұл пікір туралы бұл күндегі үстем ой, ғылымға сүйенген ой мынадай: дін сезімдеріне мұнша артық баға беру, адамды жауыздықтан бездіріп, ізгілікке ұмтылдыратын дін сезімдері ғана деп ұғу дұрыс емес. Құлық сезімдері, яғни адамның жауыздықтан безіп, ізгілікке ұмтылатын мінезі адамның өзінің жаратылысында бар. Кісі өлтіру, ұрлық қылу, тартып алудың жауыздық екенін білу үшін дінді болу шарт емес. Ізгілікті сезу адамның жаратылысына, табиғатына берік байланған нәрсе. Дін ескі емес, адам ескі. Дін ескі емес, жаратылыс табиғат ескі. Ізгілікке ұмтылдыратын дін адамның жаратылысын жасаған емес, ізгілікке ұмтылатын адамның мінезі дінді туғызған. Сондықтан адамның құлық сезімдеріне дін сезімдерін негіз қылып алу адамның құлықты болуын дінді болуына байлау дұрыстыққа келмейді, бұл бір.

Екінші, адамның бір нәрседен тиылуы, бір нәрсеге үміттенуі екінші бір затты сыйлағаннан, сол затқа жағыну үшін болмай, дұрыстық үшін болса, нағыз тынымды, тиянақты, игі ұмтылу һәм тиылу осы болмақ. Бір адамды сыйлап істелген ізгілік рия болса, «тәңіріні» сыйлап істелген ізгілік те рия. Рияның адамға пайдасы жоқ. Рия адамды түземек емес, бұзбақ. Кемшіліксіз идеал бар: адам дүниеде ісін идеал үшін істесін, идеал үшін тұрсын және сол идеалды түгел боламыз, кемшіліксіз боламыз деп ұмтылсын.

Құлық сезімдерін өркендету жолдары

Құлық сезімдерін өркендету үшін төмендегі жолдарды көрсетуге болады.

1) Баланың маңайындағы адамдардың құлықты болуы. Бала ізгі құлық пен жауыз құлықты айыра алмайды. Оларды бала маңайындағы ересек адамдардың сөздері һәм істері бойынша ғана айырады, солар бойынша ғана ізгі мен жауыз құлық туралы ұғым жасайды. Мысалы, бала атасының ұрлық қылғанын білсе, ұрлық қылу ізгі құлықтан саналады екен деп ойлайды. Сондықтан баланың ізгі құлықты болуы үшін оның маңайындағы адамдар, ата, ана, туған-туысқандары өздері ізгі құлықты болуға тиісті. Ұяда не көрсе, ұшқанда соны қылады.

Және баланың бірге ойнайтын балалары да дұрыс, ізгі құлықты болсын. Балаға ересек адамнан өзіндей бала жақын. Бала өзі құрбысына еліктегіш, өз құрбысының тілін алғыш құлқына, мінезіне салғыш келеді. Өзінің ізгі, жауыз құлқын бала құрбылары арқылы жарыққа шығарып, әдеттенеді. Сөгіседі, ұрысады, төбелеседі, ұрласады, өтірік айтысады. Осы себептерден тәрбиеші баланың жолдастарының дұрыс, құлықты болуларына өте игтибар қылу керек.

Балада құлық сезімдерінің бекуі, кеңеюі, терендеуі үшін балаға әдебиеттен, тарихтан өрнек әңгімелер сөйлеу һәм оқыту керек. Әрбір ұлттың әдебиетінде ізгі һәм жауыз құлыққа өрнек болғандай әңгімелер толып жатыр. Соларды дұрыс пайдалана білу керек. Яғни әдепті бол, әділ бол, өтірік айтпа деген сықылды құрғақ, жалаңаш сөздерден пайда

жок. Баланың алдына құлықтың әрбірі әдемі киініп өрнек күйінде ғана келсін. Өрнектен нәтижені бала өзі-ақ шығарып алады.

2) Үйде һәм мектепте дұрыс тәртіп болу. Үй һәм мектептегі тәртіп баланы ізгі құлықтарға әдеттендірсін. Әдеттендіру мынадан табылады. Үй һәм мектептегі тәртіп құбылмалы болмасын, яғни ата, ананың, мұғалімнің күйіне қарап, тәртіп өзгеріп отырмасын. Тәртіп — өзгермейтін ізгі құлық заңдарына негізделген болсын. Болмаса, бүгін жараған іс ертең жарамайтын болып отырса, балада тәрбиешіге сенім қалмайды. Бұл бір. Екінші, баланың жаратылысы, табиғаты тілейтін нәрседен баланы тию дұрыс емес, жүгіруден, ойыннан тию сықылды. Баланы жаратылысы тілейтін нәрседен тыйсаң, бала бұл жасама тәртіпті оп-оңай бұзып кетеді. Яғни бала өтірік айтуға, алдауға үйренеді. Баланың өтірік айтуы, алдауы өзін жасама тәртіп ішіне қамаудан. Маңайындағы тәртіп, тұрмыстың құрылысы баланың жаратылысына қайшы болмаса, бала ондай тәртіпті аттап өтеді. Үшінші, тәрбиеші мен баланың арасы өте жақын болуға тиісті. Екеуі біріне бірі шет, жат деп қарамасын. Екеуінің арасында сеніспеушілік болмасын. Бала тәрбиешіні мұның тарқата алғандай, қуанышына ортақтаса алғандай, сырын шеше алғандай досым деп білсін. Бала тәрбиешіні осылай деп білсе, ол уақытта одан ешбір ойын, ешбір ісін жасырмайтын болады. Жасырмайтын болса, өтірік айту, алдау сықылды ұнамсыз құлықтарға орын да болмайды.

3) Баланы құлық туралы ой жүргізгізіп үйрету. Бала барлық ізгі құлықтарды өзі

басынан кешіріп, яки маңайындағы адамдардан көріп, біліп бітіре алмайды.

Алдағы өмірінде құлықтардың әлденешеуі түзелеріне ұшырауға мүмкін. Бұл уақытта, мен мына құлықпен таныс емеспін, сондықтан бұны ешбір нәрсе деп айта алмаймын деп отыра алмайды ғой. Алда болашақ өз істерінен һәм басқа адамдар ісіне құлық көзінен баға бере алуы үшін оның құлық туралы ертеқүннен ой жүргізіп үйренуі тиіс қой. Сондықтан тәрбиеші балаға түрлі әсерді құлық көзінен салыстырып, сынатып үйретуге міндетті. Бала салыстырып, сынап үйренсе, құлық туралы белгілібір ұғымға ие болады. Ол уақытта алдағы өмірінде дұрыс пен терісті, ізгі мен жауызды, ақ пен қараны дұрыс һәм жеңіл айыратын болады.

ҚАЙРАТ

Біз кітабымыздың басынан бері жан көріністерінен ақыл һәм ішкі сезім яки көңіл көріністерін баяндадық. Енді, жан көріністерінің үшінші түрі қайратқа көшеміз.

Қайрат ұғымы. Біз ақыл көріністері арқылы сыртқы заттар туралы, яғни олардың өзі, ісі һәм күші туралы білім аламыз. Ішкі сезімдер арқылы жанымызда түрлі күйдің болғанын білеміз һәм ол күйді жағымды, не жағымсыз деп бағалаймыз. Ал енді, жанымызда тағы бір күш, тағы бір көрініс бар. Жан бір нәрсені істеуге, болдыруға ұмтылады, яки істемеске, болдырмасқа ұмтылады. Және бұл ұмтылу соқыр ұмтылу емес, аңды ұмтылу. Міне, осы бір мақсұтқа жету үшін жанның аңды ұмтылуы қайрат деп аталады.

Әрине, жан құр ұмтылып қана қоймайды, сол ұмтылғанын болдыру үшін денені іске қосады. Жанның қайрат күші арқылы істелетін іс ерікті іс деп аталады. Ал енді, адамның қайрат қатыспай, еріксіз істейтін істері де болады. Мысалы:

1) Импульс ісі. Яғни кейбір әсерді сырттан ешбір әсер болмай, белгілібір мақсұтсыз істейді. Мысалы, ұйқыдан оянганда адам керіледі, созылады.

2) Рефлексі ісію Яғни сыртқы бір әсерге адамның аны қатыспай, денесінің ғана жауап беруі. Мысалы, көзге бір затты жақындатсаң кірпік жабылады. Тоңсаң дірілдейсің.

3) Соқыр сезім (инстинкті) ісію Атадан қалған мұра бойынша адамның аңын қатыстырмай, істейтін істері. Соқыр сезім адамның өзінің һәм тұқымының аман болуына қызмет қылады. Мысалы, бала ешкіп үйретпей, емшек емеді яки құс қыс жақындағанда жылы жаққа ұшып кетеді.

Ал енді, адамның қайрат туғызған ісіне аң қатыспай болмайды. Мысалы, жазғым келсе, аңменен, ойменен қағаз алам, қалам алам, сияға малам һәм осылар сықылды басқа тиісті істер істеймін. Міне, бұл қайрат ісі. Қайраттың бет алысы ескі жақ, жан көріністері һәм сыртқы дүние: мысалы, мен қайрат жұмсап бір ойды еске түсіремін, яки жерде жатқан бір нәрсені көтеру үшін еңкейемін.

Қайрат түрлері. Қайрат төмендегі түрлерге, дұрысырақ айтқанда, басқыштарға бөлінеді: тартылу, ұмтылу һәм тілеу. Қайрат адамда ә дегеннен берік, ашық болмайды. Бастапқы кезде бір әсермен белгілібір беталыс болмай, белгілібір мақсұт болмай бір нәрсеге

жан жай тартылады. Мысалы, бала аштықтан жылайды, терлейді, жаны жағымсыз күйде болады. Жанында бір азап болады. Бірақ бала осы азаптың, осы жағымсыз күйдің аштықтан екенін аңдап біле алмайды, оған сүт керек екенін біле алмайды. Міне, жанның осындай күйі тартылу деп аталады. Ал енді, тартылуға аң қатысса, яғни адам не нәрсеге болса да өзінің мұқтаж екендігін аңдап анық білсе, бірақ сол мұқтаж нәрсенің не нәрсе екендігін біле алмаса, жанында ұмтылу болады. Мысалы, біз ыстықта сусаймыз, сусын тауып сусынды қандыруға ұмтыламыз. Бірақ бізге кез келетін сусынның қандай болатынын білмейміз. Егер біз белгілібір нәрсеге ұмтылсақ, ол уақытта ұмтылу тілеуге айналады.

Тілеу суреттеу нәм ішкі сезім арасындағы байлам. Бұл үшеуінің арасында берік байлам бар. Суреттеу болмаған нәрсені адам тілей алмайды. Мысалы, істемеген, білмеген тамақты тілеуге мүмкін емес. Және адамның жағымсыз ішкі сезім беретін нәрсені де тілеу мүмкін емес. Бір нәрсенің суреті біздің жанымызда неғұрлым ашық болса нәм оның жанымызда жағымды сезім туғызуы бізге белгілі болса, біз сол нәрсені қатты тілейміз.

Қайрат қалай жасалады? Қайрат төмендегі басқыштарды өтіп барып іске асады. Жанымызда бір тілек бар. Сол тілекті іске асырғымыз келеді. Тілектің іске асуының тиістілігін бекітетін себептер дәлел яки мотив деп аталады. Бұл қайраттын бірінші басқышы. Ал енді, бір тілеудің іске аспауының тиістілігін көрсететін қарсы себеп те болады. Қарсы се-

беп — қарсы дәлел яки контр мотив деп аталады. Дәлелге қарсы дәлел шыққанда біз бұл екеуін салмақтаймыз, салыстырамыз. Осы дәлел мен қарсы дәлелді салмақтау дәлелдердің күресі деп аталады. Бұл — екінші басқыш. Егер дәлел мен қарсы дәлелдің күші бірдей көрінсе, адамда толқу пайда болады. Дәлелдер күресінен кейін ақырда адам екі жақтың бір жағына жеңгізіп, бетін бір жаққа түзейді. Бұл — үшінші басқыш. Бетті бір жаққа түзеу бекіту деп аталады. Бекітуді іске асыру орындау деп аталады. Бұл — төртінші басқыш. Орындау жолында адам түрлі бөгетке ұшырап, бөгетті жеңе алмай қашып, жасып, бекітуін қайтып алуға мүмкін. Бұлай істемес үшін адам табанды болу керек. Табанды адам — қайраты күшті адам.

Қайраттың керектілігі. Қайрат адам өмірінде аса қымбат орын алады. Адамның дене һәм жан ісін тідгіндеп, белгілі жолға салып, өркендететін сол қайрат. Мысалы, нәресте шақта адамның денесі қайрат қатыспай өз бетімен қозғалады. Есі кірген соң қайрат жұмсалып қозғалады. Жүргенде аяқ қозғалуы сықылды. Жан ісінде қайрат абайға көп қатынасады. Шынында қайрат жұмсамай адам абайлы бола алмайды. Қайраттың ішкі сезімдерге де әсері мол. Қайрат келіп қалған ашуды біз сол қайраттың қаруымен басамыз ғой.

Қысқасы, қайрат адамның барлық ісін тізгіндеп, жолға салмақшы, жүзеге асырмақшы. Қайрат арқылы ғана адам жанындағы қалың күштер жарық көрмекші. Өмірде адам басына қиын-қыстау істер келгенде, қажытпай алып шығатын сол қайрат. Сермеген

қолды аспандағы айға жеткізбесе де, ойлаған ойға жеткідетін сол қайрат. Сондықтан тәрбиеші баланың қайраты өркендеу үшін қызмет қылуға міндетті.

Қайратты өркендету жолдары

1) Тәрбиеші баланы денесін дұрыс билеп, дұрыс қозғауға үйретсін. Дене мүшелері қайраттың тез қозғалуын, тез орындайтын қаруы болуға тиісті. Бала дене мүшелерін теріс қозғап үйреніп бара жатса, тәрбиеші тез түзесін. Сол уақытта бала қандай іске қай мүшені қозғау керек һәм қалай қозғау керек, соған әдеттенбекші. Жазғанда, тіккенде саусақтарды қалай ұстау сықылды.

Тәрбиеші баланы әсіресе жан істерін қайратқа дұрыс бағындыруға үйретсін. Бала әсіресе тілегіне қожа болмайды. не тілесе, соны жүзеге шығарғысы келеді. бала болмайтын нәрсе болады!¹ Тура мағынасымен аспандағы айға ұмтылады. Тәрбиеші баланы осындай қиянқылықтан сақтауға міндетті. Балаға әрбір тілектің алдын, артын, болдыратын, һәм болдырмайтын себептерін салмақтап, тексеріп, үйретуге міндетті. Терең тексеріп келіп тілекті жүзеге асыру қайраттылық болған сықылды, тексеріп келіп, тілекті тоқтатып қалу да зор қайраттылық. Есте болу керек, арыстан айға шапса, мерт болмақшы, өтпес жарлық — бойға қорлық болмақшы. Тілектің алдын, артын тексеріп үйренген адам балалықта ебетейсіз

¹ Түп нұсқада «болмайды» деп жазылған. Сірә, баспадан кеткен ағаттық сияқты. Ш. Е.

еркеліктен, қияңқылықтан, есейгенде есерліктен аман болмақшы.

2) Баланың қайраты күшті болуы үшін тәрбиеші баланың барлық ісін тізгіндей бермей, әрбір істе балаға ерік берсін. Бала өз еркімен денесін қозғап, жүгіріп үйренсін. Яғни бала өз бетімен бір нәрсені тілеп, сол тілектің алдын, артын тексеріп, сонан соң я болдыруға, я болдырмауға өзі әдеттенсін, сол уақытта баланың қайраты өркендемеқ. Әрине, баланың ісі, тілегі пайдасызға, зыянға айналып бара жатса, тәрбиеші кіріседі ғой. Бірақ баланы алғы тізгіндеуден сақтану керек.

Әдет. Әрбір іс дене ісі болсын, жан ісі болсын алғаш істелгенде бірталай қиындықпен істеледі. Екінші істегенде ол істі тіпті жеңіл істейміз және сол істі ылғи істегіміз келіп тұрады. істемесең, бір нәрсені жоғалтқандай боламыз да тұрамыз. Белгілі шарттар болғанда белгілібір түрде іс істеу әдет деп аталады. Мысалы, жазған уақытта саусақтарды белгілібір түрде ұстау сықылды. Әуел жазғанда саусақтарды былай ұстау, әрине, қиын. Оған қанша қайрат жұмсалады. Бірақ біраздан кейін тіпті жеңілге айналады: ойламай-ақ, ешбір қайрат жұмсамай-ақ, саусақтарымыздың өзі солай икемделе береді. Адам өмірінде әдет көп орын алады. Лейбниц деген ғалым адамның барлық ісінің төрттен үшеуі әдет болады деген.

Әдеттің адамға көп пайдасы тиеді: 1) Әдет арқылы адам белгілі ғана әсерді істеп, тақақтап, ұшына шығады, анық орындайды, әрбір істің басын шата бермейді. 2) Істің тиянақты, көрікті болуына себепкер, әдеттенген істі

адам тиянақты істейді. 3) Уақытты һәм күшті далаға жібермейді, бәлкі үнемдейді. Әдеттенген істі көп күш жұмсамай адам тез һәм жеңіл істейді. Әдеттену болмаса, адам бір істің соңында мыжып отырып қалып, басқа жаңа істерге уақыты болмас еді. Әдет әсіресе тәрбиешінің қолында күшті құрал. Әдеттендіру арқасында ғана баланы жолға салуға мүмкін. Шекспир: жақсы әдет жақсылыққа бастайтын періште,— дейді. Орыстың тәрбие ғалымы Ушинский: жақсы әдет өсімге берген ақша, адам өмір бойы соның өсімімен пайдаланады. Жаман әдет — борыш, адам өмір бойы сол борыштың өсімімен азап шегеді,— дейді. Адам өмірінде әдет осындай зор орын алатындықтан, тәрбиеші барлық күшті жұмсап, баланы неғұрлым жақсылыққа әдеттендіруге міндетті. Бала нашарлыққа бір әдеттеніп қалса, оны қайта түзеу оңай нәрсе емес. Есте болу керек, ауру қалса да әдет қалмақ емес. Әдет тым бойға сіңсе, құмарлыққа айналады.

Құмарлық. Шектен шықпай белгілі мөлшерде болса, әрине, пайдалы. Құмарлық болмаса, адам өмірде белгілібір жолды қуып та кете алмайды. Бірақ көбінесе құмарлық шектен шығып кетеді. Көбінесе адам бір нәрсеге құмар болса, басқа барлық нәрседен көзді жұмып безіп кетеді. Бір тілекке басқа тілектің, бір нәрсеге басқа нәрсенің бәрін құрбан қылады, құмар болған нәрсенің пайдалы, пайдалысыздығына да қарай алмайды. Сол құмарлық жолында ұяттан, ардан, барлық адамшылықтан айрылады. Мысалы, қисадағы Қарынбайдың малға құмарлығы сықылды. Мас-

күнем адамның аракқұмарлығы сықылды. Мұндай құмар адам сау адам емес, ауру адам болады. Мұндай құмарлық адамды өрге сүйремейді, көрге сүйрейді. Сондықтан тәрбиеші балада мұндай құмарлықты болдырмауға міндетті.

Мінез

Бір адамның барлық ісін басқа адамдардың істерінен айыратын сипаттар мінез деп аталады. Адамның ойының һәм ішкі сезімдерінің сипаты мінез ұғымына кірмейді. Ойы бір дәрежеде һәм сезімдері бір қалыпты адамдардың мінезі әртүрлі болуға мүмкін. Яки жауыз һәм мейірімді адам, құлықты һәм құлықсыз адамдар мінездес болуға мүмкін. Сондықтан мінез ақылға яки сезімге байлаулы нәрсе емес, қайратқа байлаулы һәм мінез қайрат дәрежесіне қарап былай бөлінеді. Егер бір адамның қайраты күшті болса, сөзінен ісі айрылмайтын, екеуі екі бөлек жайылмайтын болса, ондай адамның мінезі қайратты мінез, күшті мінез, берік мінез деп аталады. Егерде сөзбен, оймен іс, біріне бірі қабыспайтын болса, ауыз айтқанды қол істей алмаса, ондай адамның мінезі жұмсақ мінез деп аталады.

Мінездің жасалуы. Мінез адамның жаратылысына қарай тума болады, һәм басқа сыртқы себептермен — тұрмыс түрі, жаратылыс, жолдас, тәрбие сықылды жүре пайда болады. Тума мінез көбінесе тұқым қуалап келеді. Дененің аурулы яки сау болуы, ақылды, ақымақ болу, ашулы, жасық болу сықылды тума мінез темперамент деп аталады.

Темперамент. Әрбір адамның жаратылыс бойынша тума бір түрлі мінезі болады. Мысалы, сыртқы дүние әсерлерінен өзінше бір түрлі әсерлену яки ішкі сезімдердің өзінше бір түрлі оянуы сықылды. Міне осындай тума мінез темперамент деп аталады. Темперамент төрт түрлі. Сангвиник, холерик, флегматик һәм меланхолик темпераменттері.

1) Сангвиник темпераменті — сыртқы әсерлерді жеңіл һәм тез алу. Бірақ терең алмау. Сангвиник адам ұшқыр, ойнақы, еті тірі болады. Бірақ бір әсерден екінші әсерге секіріп түсе беретін, бір әсерге аялдап тұра алмайтын тиянақсыз адам болады. Әрбір істі бастап тұрып, тастап кететін болады.

2) Холерик темпераменті.— Сыртқы әсерлерді тез һәм терең алу. Холерик адам әрбір әсер артынан салпақтай бермейді. Бір алған әсеріне мықты, бекем болады, көздеген мақсұтын қадағаламай, тиянақтамай, жолда шала қалдырмайды. Табанды, қайратты болады. Қиын-қыстау мәселені тез шешеді, тез орындайды. Бірақ холерик адамның ашуы шапшаң һәм қатты болады. Сол ашу себебімен көп уақытта ұнамсыз істер істеп тастайды. Тіпті бір бет, қиянқы болады.

3) Флегматик темпераменті — әсерлерді әлсіз алу һәм ішкі сезімдердің созалаң оянуы. Бірақ түбі берік болады. Флегматик адам ауыр мінезді адам, түрлі әсерге көрсе қызар болмайды, мәселені тез шешуге асықпайды, іс істегенде саспайды, шапшаң ашу, қызу мінез болмайды, салқынқанды болады. Басын жарып, көзін шығарып, жан алып, жан беріп істі тез бастап кете алмайды. Бірақ бір бастаса, салпақтап артынан қалмайды.

4) Меланхолик темпераменті — адамның ішкі сезімдердің билігінде болуы, өзінің ішкі сезімдеріне, жалпы айтқанда, өзінің ішкі дүниесіне берілген меланхолик адам аулақты жақсы көреді. Ешкімге сенбейді, істе қалтылдақ, жасқаншақ болады; тұрмыста кедергі ұшыраса, оның жүні жығылып, қайраты сөніп, жасып қалады. Меланхолик адамның үміттен — уайымы, қуаныштан — қайғысы көп болады. Азғана кедергі оны қалың уайымға, қайғыға түсіреді. Меланхолик адам өзіне берілген, өзім деген кісіге, құл болғандай жақын болады. Бірақ ана кісіден бұған жақпайтын мінез шығып қалса, оған қас болып кетеді. Мұндай меланхолик адамның сіркесі су көтермейді. Сондықтан мұндай адам бірбет, қыңыр, қисық, болады.

Темпераменттің бұл төрт түрі бір-біріне қатыспай таза күйінде ғана болады деуге болмайды. Көбінесе бұлар бір-біріне аралас болады. Мысалы, бір адамға сангвиник темпераменті мен холерик темпераменті аралас болады. Бір адамда флегматик темпераменті мен меланхолик темпераменті аралас болады немесе темперамент тұрмыстың немесе тәрбиенің әсерімен өзгереді. Және темпераменттің түрлі болуы біраз жас, ер, әйелдің тұрмысында немесе тұқымынан да болады. Мысалы, көбінесе жас шақта адам сангвиник болады, ерлікте холерик болады. Кәрілікте флегматик болады. Көбінесе әйел сангвиник, ер холерик болады.

Қалайда әрбір адамда осы төрт темпераменттің біреуі денірек болмай қоймайды. Денірек болатын темперамент хатта нәресте шақтан біліне бастайды. Сондықтан тәрбие-

ші баланың нәресте шағында-ақ оның тума мінезін һәм темпераментінің түрін байқап, біліп қоюға тиіс, балаға оның темпераменті түріне қарай тәрбие беру үшін.

Бірақ, берік білу керек, темпераменттің анасы жақсы, мынасы жаман, анадай темпераментті ірі адам, мынадай темпераментті төмен адам деуге болмайды. Адамды ірі қылатын темперамент емес, ақыл мен құлық. Ақылы терең, құлқы сау адам қандай темпераментті болса да тізгіндеп, түзу жолға түсіп кете алады. Темпераментті тізгіндей білу үшін, адамның жақсы тәрбиеленуі керек.

Мінез тәрбиесі. Балада берік һәм дұрыс мінез пайда болу үшін мынау негізгі екі шартты орындау керек. 1) Баланың өз қолынан келетін іске толық ерік беру. Басқаның күшіне, көмегіне сеніп кетпей, өз қолынан келетін істе ғана тәрбиеші көмек көрсетіп жіберуге міндетті, күштен асатын іске кірісіп, баланың тауы шағылмас үшін. 2) Баланы құбылмайтын, ұсақтықпен қажытпайтын темір тәртіпке (дисциплина) бағындыру керек. Баланы еркіне жіберу оны ерлікке, батырлыққа үйретсе, темір тәртіпке бағындыру оны шыдамдылыққа, табандылыққа үйретеді. Осы екі жақ тең адамның мінезі күшті болмақ қой. Баланы тіпті еркіне жібермеу оны жасқаншақ, жасық, қорқақ қылады. Ал тіпті, тізгінсіз қоя беру, ләм-мим демеу, оның бар еркілігін орындай беру, баланы бейбастақ, ессіз тентек қылып шығарады.

Осы екі жақтың біреуіне аударып жібермей, баланы ортада ұстай білу үшін тәрбиеші мынаны істеу керек: 1) балаға бір нәрсені

істе дегенде ақырмай-бақырмай салмақпен һәм былай да жарайды, былай да жарайды деген сықылды табансыздық көрсетпеу керек. Тәрбиешінің табансыздығын сезсе, бала оны сыйлаудан, тілін алудан қалады. Және тәрбиеші өзі істе тиянақты, табанды болуға керек. Бала адам айтар емес еліктемпаз болады. Тәрбиеші тиянақты болса, бала оның тиянағына еліктейді. Тәрбиеші тиянақсыз болса, бала оның тиянақсыздығына еліктейді. 2) Балаға бір нәрсені істе дегенде де, сол бұйрықтың себебін ұқкандай қылып, балаға ұқтырып отыруға керек. Себебін ұқса, біраздан соң бала өз бетімен-ақ дұрыс іске ұмтылып, теріс істен тиылатын болады. Ерінбей, жалықпай балаға әрбір істің себебін ұқтыра беру керек. Мәні-жәйін ұқтырмай, құр бұйрық беруші адам тәрбиеші емес. Данышпан Абай айтқандай, ұстаздық қылған жалықпас, үйретуден балаға. Тәрбиеші баланың қаһарлы қожасы болмасын, жұмсақ жолдасы болсын.

БАЛАНЫҢ ЖАЛПЫ ЖАРАТЫЛЫСЫ

Біз кітабымыздың басынан бері жан көріністерін, яғни ақыл, ішкі сезім һәм қайратты баяндадық. Ержеткен адамға қарағанда баланың сол айтылған жан көріністері басқарак түрде болатынын білдік. Мысалы, баланың әсерленуі, суреттеуі һәм ойлау, сезуі ер жеткен адамнан әжептәуір басқа. Баланың бұл жан көріністерінің әрқайсысының жеке-жеке алғанда басқалығы болған сықылды, бұлардың бәрін тұтас алғанда да басқалық бар.

Бірінші, баланың барлық жан әсері бір-біріне берік байланған болады, бірімен бірі бірге жүреді. Мысалы, баланың денесі мен жаны, ақылы мен сезімі, сезімі мен қайраты бәрі бірге іс қылады, бұлар бір-бірімен күресе білмейді, бірін-бірі тізгіндей білмейді. Бала бір нәрсеге ұмтылса, сол нәрсеге баланың денесі, жаны, ақылы, сезімі, қайраты — бәрі бірге жұмсалады. Бала шақта алынған әсердің өмір бойы естен шықпауының мәнісі сол, бала шақта алынған әсер ер жеткенде адамның ақылының, ой-пікірінің һәм мінезінің қандай дәрежеде һәм түрде болуына негіз сықылды. Балалықта ылғи жағымды әсер алынса, адам өмір бойы шат көңілді болмақ. Балалықта жағымсыз әсер алса, қорлық, жоқшылық көрсе, адам өмір бойы қасіретке бейім болмақ.

Екінші, бала ылғи іске ұмтылады. Дені сау бала тіпті қарап отыра алмайды. Бірақ бала не істеуге һәм қалай істеуге білмейді. Сондықтан ол ересек адамдардың не істегенін һәм қалай істегенін өнеге қылады. Баланың еліктемпаз болуы осыдан.

Еліктеу затында тіпті теріс нәрсе емес. Еліктеу адамның жаратылысында бар нәрсе. Еліктемейтін адам болмайды. Себебі бар нәрсені өз ойымен таба алмайды. Оған өмірі де жетпейді. Бәлкі, басқалардан қалған ұнамды нәрсені ала қояды. Жалғыз-ақ, жан ісі тіпті әлсіз балада еліктеу тым-ақ күшті болады.

Жоғарыда айтылғандай, баланың жаратылысы ересек адамның жаратылысынан басқа болғандықтан, тәрбиешінің негізгі ұстайтын жолы:

1) Бала еліктемпаз болғандықтан, баланың ылғи сұлу һәм құлықты әсер алуына иждаһат қылу керек. Әсіресе баланың ата, ана һәм тәрбиешісі — солардың өздерінің барлық істері сұлу һәм үлгілі болуға тиісті. Баланың еліктейтіні солар. Және бала тіпті сенімпаз болады. Сондықтан баланы өз күшіне өзін сендіріп үйрету керек. Қолыңнан түк келмейді дей берсең, бала жасқаншақ жасық болып қалады. Осыдан сақтану керек.

2) Бала еш уақытта іссіз отыра алмайтын болғандықтан, балаға ылғи пайдалы іс беріп отыру керек. Сол уақытта бала өмір бойы пайдалы іске әдеттеніп кетеді. Болмаса, балаға пайдалы іс берілмесе, ол уақытта бала өз бетімен қайдағы нашар, зиянды істерге әдеттеніп кетеді.

Ұзын сөздің қысқасы, бала кәдуілгі адам болғанмен, баланың жаратылысында көп басқалық бар. Балаға тәрбиені өзінің шама-сында, жаратылысына қарай беру керек. Жас бала — жас бір шыбық. Жас күнінде қай түрде иіп тастасаң, өскенде сол иілген күйінде қатып қалмақ. Теріс иіліп қалған шыбықты артынан түзейміз десең, сындырып аласың. «Баланы бастан» деген сөздің мәнісі осы. Тәрбие деген — баланы бетке қақпай, бетімен жіберу емес. Яки отырса басқа, тұрса аякқа ұрып, көр бала қылып өсіруде емес. Баланы тәрбие қылу — тұрмыс майданында ақылмен, әдіспен күресе білетін адам шығару деген сөз. Қалса өзін, асса барлық адам баласын әділ жолмен өрге сүйрейтін ер шығару деген сөз. Тұрмыста түйінді мәселелерді тез шеше білетін, тұрмыстың тұнғыық теңізін қалың

қайратпен кеше білетін, адалдық жолға құрбан бола білетін, қысқасы, адамзат дүниесінің керек бір мүшесі бола алатын төрт жағы түгел кісі қылып шығару. Баланы мұндай адам қыла алу үшін тәрбиеші бар күшін, бар білімін жұмсап, жалықпай, шаршамай үйрете білу керек. Данышпан Абайдың төмендегі сөзімен кітабымызды тәмәмдаймыз.

Ұстаздық қылған жалықпас,
Үйретуден балаға.

МАЗМҰНЫ

М. Жұмабаевтың «Педагогика» кітабының үшінші басылуы туралы бірер сөз	6
Сөз алды	9
Жинағы	10
Жалпы педагогика	
Жетекші сөз	13
Педагогика бөлімдері	
Жалпы педагогика	19
Дене тәрбиесі	20
Жан тәрбиесі	40
Жан көріністерін тап-тапқа бөлу	53
Әсерленуді бөлу	60
Абай	72
Суреттеу	79
Ес	85
Хиял	89
Ойлау	96
Тіл	114
Ішкі сезім яки көңіл көріністері	118
Қайрат	141
Баланың жалпы жаратылысы	152

Учебное издание

Жумабаев Магжан

ПЕДАГОГИКА

(на казахском языке)

Редактор М. Сундетов

Көркемдеуші редакторы С. Алиев

Техн. редакторы Н. Мельник

Ц Е Н А

357

ИБ № 190

Теруге 30.06.92 жіберілді. Басуға 29.09.92 қол қойылды. Пішімі 70×90 мм. Баспаханалық қағаз. Әріп түрі «Тип Таймс». Оффсеттік басылма. Шартты баспа табағы 5,85. Шартты бояулы беттанбасы 6,07. Есепті баспа табағы 5,29. Таралымы 50 000 дана. Заказ 205. Бағасы келісім бойынша.

Қазақстан Республикасы Баспасөз және бұқаралық ақпарат Министрлігінің «Ана тілі» баспасы, 480124, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143-үй.

Қазақстан Республикасы Баспасөз және бұқаралық ақпарат Министрлігінің «Кітап» полиграфиялық кәсіпорындары өндірістік бірлестігінің Кітап фабрикасы, 480124, Алматы қаласы, Гагарин даңғылы, 93-үй.

Қадірлі оқырман!

1993 жылы «Ана тілі» баспасынан көпшілік оқырман қауымға арналған төмендегідей кітаптар жарық көреді:

1. Қазақ мақал-мәтелдері.
2. Қазақ жұмбақтары.
3. Қазақ бақсы-бәлгерлері.
4. Л. Н. Гумилев. «Көне түріктер».

М. Жұмабаев

Педагогика.— Алматы: Ана тілі,
1992.—160 бет. (Халық қазынасы)

ISBN 5-630-00194-9

Ж 430300000—001 032—93
415(05)—92

ISBN 5-630-00194-9